

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Історичний факультет

Кафедра історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Кваліфікаційна робота

**КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД НАСЕЛЕННЯ ГАВА-ГОЛІГРАДСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ ПІВНІЧНО-СХІДНОГО ПРИКАРПАТТЯ**

Спеціальність 032 Історія та археологія

Освітня програма «Історія та археологія»

Здобувача другого (магістерського)

рівня вищої освіти

Данильчука Назарія Олеговича

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:

кандидат історичних наук, доцент

Строценя Богдан Степанович

РЕЦЕНЗЕНТ:

кандидат історичних наук

Ягодинська Марина Олександрівна

Тернопіль – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1. Історіографія.....	8
1.1.1. Пам’ятки в межах території України.....	8
1.1.2. Пам’ятки на території Республіки Молдови.....	20
1.2. Джерельна база.....	24
1.3. Методологія дослідження.	26
РОЗДІЛ II. СТАН ВИВЧЕННЯ КЕРАМІКИ ТА ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ЇЇ КЛАСИФІКАЦІЇ	28
2.1. Стан вивчення Гава-Голіградської культури.	28
2.2. Стан вивчення кераміки Гава-Голіградської культури.....	35
РОЗДІЛ III. ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ КЕРАМІКИ ГАВА-ГОЛІГРАДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	42
3.1. Технологія виготовлення керамічного посуду.....	42
3.2. Традиція керамічного виробництва та спеціалізовані споруди.....	46
3.3 Спеціалізовані споруди.....	46
РОЗДІЛ IV. МОРФОЛОГІЯ ТА ТИПОЛОГІЯ КЕРАМІКИ ГАВА-ГОЛІГРАДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	49
4.1. Керамічні комплекси з поселенських пам’яток.....	50
4.1.1. Кераміка з поселень раннього періоду.....	51
4.1.2. Кераміка з поселень розвинутого (пізнього) періоду.....	60
4.2. Керамічні комплекси з городищ.....	71
4.3. Керамічні комплекси з поховальних пам’яток (могильників).....	76
4.3.1. Могильники раннього періоду.....	77
4.3.2. Могильники пізнього періоду.....	78
РОЗДІЛ V. ОРНАМЕНТАЦІЯ КЕРАМІКИ ГАВА-ГОЛІГРАДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	85
5.1. Орнаментация посуду у ранньому періоді.....	85

5.2. Орнаментация посуду у пізньому періоді.....	88
ВИСНОВКИ.....	91

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	94
--	-----------

ДОДАТКИ.....	Помилка! Закладку не визначено.
---------------------	--

Додаток А: Таблиці.....	Помилка! Закладку не визначено.
-------------------------	--

Додаток Б: Ілюстрації.....	Помилка! Закладку не визначено.
----------------------------	--

Додаток В: Матеріали із музеїв України	Помилка! Закладку не
--	-----------------------------

визначено.

Додаток Г: Класифікація кераміки Гава-Голіградської культури північно-східного Прикарпаття (за результатами нашого дослідження)..... **Помилка!**

Закладку не визначено.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Вивчення археологічних культур є досить складним процесом, що потребує залучення чимало джерел та методів, задля всебічного розуміння процесів, що відбувалися в дописемному минулому. Одне з чільних місць у цьому займає керамічний посуд, що може надати інформацію не лише про себе, але і пам'ятку загалом.

Попри значний технологічний розвиток на сьогодні, українська археологія зазнає певної стагнації, через що проводити стаціонарні розкопки є складним завданням. Єдиним доступним видом робіт є археологічні розвідки, що передбачають поверхневий огляд та збір підйомного матеріалу, якими найчастіше і виступає фрагменти кераміки.

На сьогодні можна констатувати, що дане питання є вивченим досить слабо, адже значну увагу привертають бронзові речі, пластика, городища, яким і було присвячено більшість існуючих на сьогодні праць, що залишає керамічний посуд без належної уваги.

Аналіз та вивчення існуючих колекцій, що були здобуті у попередні роки та нового матеріалу на сьогодні є надзвичайно актуальним, адже це дозволить краще розуміти та вивчати не лише існуючі пам'ятки, але і різні процеси, що відбувалися на цій території у минулому.

Мета дослідження полягає у аналізі керамічного посуду з пам'яток північно-східного Прикарпаття та виділення типових технологічних, морфологічних та стилістичних рис, що були їм притаманні.

Відповідно до мети, ми визначаємо наступні **завдання**:

- 1) Оглянути відомі на сьогодні напрацювання у літературі, що торкається питання кераміки;
- 2) Проаналізувати стан вивчення проблематики та відомі на сьогодні класифікації посуду;

- 3) Проаналізувати технологію виготовлення посуду та її головні етапи;
- 4) Провести порівняльну характеристику та встановити типологію посуду, що був притаманний пам'яткам на різних періодах існування культури;
- 5) Проаналізувати основні орнаменти та встановити найбільш притаманні мотиви;
- 6) Розробити основну типологію посуду для пам'яток Гава-Голіградської культури північно-східного Прикарпаття.

Об'єктом дослідження виступає Гава-Голіградська культура, пам'ятки якої зустрічаються в західних областях України та в межах території Республіки Молдови.

Предметом дослідження є керамічний посуд та основні його аспекти: технологічний, морфологічний та стилістичний.

Методологічну основу дослідження складає комплексний підхід, що передбачає залучення, як загальнонаукових методів (аналізу та синтезу, аналогій, класифікації, статистичного) так і спеціалізованих (хронологічного, порівняльно-історичного, джерелознавчого аналізу, типологічного та картографічного).

Хронологічні межі відповідають часу існування культури на досліджуваній території, зокрема, XI-VIII ст. до н. е.

Географічні межі охоплюють західні області території України (Тернопільська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька області), територію північної і центральної Молдови, що є основним ареалом поширення Гава-Голіградської культури.

Наукова новизна полягає у залученні нових матеріалів із фондів, а також детальному аналізу керамічних комплексів з пам'яток Гава-голіградської культури.

Практичне значення полягає у можливості застосування результатів дослідження для створення узагальнюючих праць, написання статей та допомозі у аналізі та типології нового археологічного матеріалу.

Апробація результатів дослідження. Результати, викладені у роботі, були апробовані на ряді конференцій всеукраїнського та міжнародного рівня, що відбувалися у Тернополі та Харкові та Меджибожі:

- 1) 42-шій Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених «Традиції та актуальні завдання краєзнавства в Україні (до 220-річчя заснування Каразінського університету)»;
- 2) 78-мій Міжнародній конференції молодих учених «Каразінські читання»;
- 3) II-й Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих учених»;
- 4) II-й всеукраїнській науковій конференції, присвяченій пам'яті Володимира Брославського «Історична наука у XXI столітті: виклики та перспективи»;
- 5) III-тньому освітньому семінарі молодих дослідників «Меджибіж археологічний: на порядку денному не лише лопата...».

За підсумками згаданих подій було написано ряд публікацій, що розкривають різні аспекти досліджуваної теми:

- 1) «Стан збереження та перспективи дослідження городища Гава-Голіградської культури Кривче-I» [30, С. 21-24];
- 2) «Стан вивчення кераміки Гава-Голіградської культури на території України» [29, С. 8-10];
- 3) «Значення керамічного матеріалу в дослідженні пам'яток культури Гава-Голігради» [25, С. 27-31];
- 4) «Кераміка Гава-Голіградської культури в експозиції Борщівського обласного краєзнавчого музею» [26, с. 5];
- 5) «Орнамент кераміки Гава-Голіградської культури з городища Кривче-I» [28]
- 6) «Кераміка культури Гава-Голігради із поселення поблизу с. Кривче (урочище Кугутівка)» [27, с. 6].

Робота із археологічним матеріалом. В ході дослідження окрім публікацій та ілюстративного матеріалу, нами були опрацьовані й археологічні колекції, що зберігаються у різних музейних установах. Більша частина згаданого посуду походить із експозицій, що були оглянуті у: Борщівському, Тернопільському, Чернівецькому обласних краєзнавчих музеях, Заліщицькому міському краєзнавчому музеї та Музеї історії давнього Галича.

Окрім експозицій нами були опрацьовані фондіві колекції Борщівського обласного краєзнавчого музею.

Участь у польових археологічних дослідженнях. За час нашого дослідження стаціонарних археологічних робіт на пам'ятках Гава-Голіградської культури майже не проводилося. Однак нам вдалося прийняти участь у огляді городища цієї культури Кривча-I, що розташоване поблизу с. Кривче, Чортківського району на півдні Тернопільщини. Він відбувся 24 жовтня 2024 року та в ході роботи було виявлено численний підйомний матеріал у тому числі кераміку, що дало змогу отримати реальний досвід у дослідженні пам'ятки досліджуваної нами культури.

Однак за час навчання нам вдалося побувати на розкопках інших пам'яток, що дало теоретичний та практичний досвід роботи із археологічним матеріалом, який був використаний під час нашого дослідження. До їх числа входять:

- 1) участь у літній польовій школі "Спільна спадщина", що відбулася на базі Комарівської археологічної експедиції (липень-серпень, жовтень 2024 р.);
- 2) розкопки Галицького замку (листопад 2024 р.);
- 3) три навчально-дослідницьких семінарів у печері Вертеба на базі Борщівського обласного краєзнавчого музею (січень, червень та листопад 2025 р.),
- 4) археологічна розвідка поблизу міст Терєбовлі та Чорткова (квітень 2025 р.),
- 5) участь у археологічних розкопках Меджибізького замку (липень 2025 р.);

б) Комарівська археологічна експедиція (серпень 2025 р.).

Структура роботи. Робота складається із вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури та додатків.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Історіографія.

1.1.1. Пам'ятки в межах території України

Історія відкриття Гава-Голіградської культури дуже тісно пов'язана із Михалківським золотим скарбом, що згодом був віднесений дослідниками до фінального часу її існування. Хоча свою назву, вона отримала від іншої пам'ятки, де теж був знайдений скарб, але фактично вперше задокументованим широким колом джерел, старожитності цієї культури вивчалися саме поблизу с. Михалків, що на півдні Тернопільщини. Роком фактичного відкриття можна вважати 1878 рік, коли власне і був виявлений перший скарб, а місцевість оглянули працівники музею Дідушицьких із Львова [112, с. 4]. Цікавим для нашого дослідження є згадка про посудину в якій містився другий скарб, що був знайдений місцевими жителями у 1897 році. Приблизно через один рік після виявлення знахідки, місцевість оглянув археолог зі Львова В. Пшебиславський та залишив згадку про посудину визначивши її, як «просту, глиняну корчагу». Ці відомості ми можемо зарахувати до перших у відомій на сьогодні літературі, які б свідчили про опрацювання та спробу «типологізації» кераміки Гава-Голіградської культури [112, с. 4].

Окрім цього, саме про золоті скарби із Михалкова ми маємо найбільшу кількість джерел кінця XIX – поч. XX ст. порівняно з іншими відомими на той час пам'ятками чи скарбами: із періодики це замітки отця Антіна Петрушевича «Михалково-Днестрянській кладь» у львівській газеті «Слово» 1878 року [8, С. 109, 144], рукописи Антоні Шнайдра «Der Borszczower Bezirk in Galizien mit seinen prahistorischen und mittelalterlichen Altertumern. Eine im. j. 1878 an Ortung Stele zusammengefasste archaologische Studie» [8, С. 110] та більш фахові пізніші праці В. Пшебиславського «Dwa złote skarby w Michałkowie» [164] 1900 року та К. Гадачека «Złote skarby Michałkowskie» [160] 1904 року.

Антоні Шнайдер відомий також із численних краєзнавчих розвідок Галичини залишив нам дуже цікаві повідомлення у яких серед іншого можемо

відшукати й певні археологічні відомості цього часу. Переважно констатується наявність посуду у його власній колекції «...уламки посуду (у моїй колекції)» [128, с. 97], однак часом дається його визначення, як «... багато залишків поховальних урн ...» [128, С. 97]. Хоча автор не аналізує культурну приналежність знайдених посудин, однак на багатьох населених, що згадуються, сьогодні відомі пам'ятки Гава-Голіградської культури, як от біля с. Кривче на сьогодні пам'яток Фракійського Галльштатту відомо близько 13 [50, С. 238-250].

Однак не лише на півдні Тернопільщини тривало вивчення пам'яток Гава-Голіградської культури. У сусідній Івано-Франківській області у 1877 році були проведені археологічні розкопки на городищі Городниця, які здійснили З. Пшибишевський та Й. Коперницький [151, С. 19-72].

Мабуть одні з перших, дійсно системних та наукових у сучасному розмінні, досліджень, почали відбуватися у міжвоєнний період. Найперше на території Галичини почав свої розвідкові роботи Юрій Полянський. За підсумками у тому числі цих досліджень, була написана стаття під назвою «Нові археологічні знахідки із Галичини», що вийшла друком у тому ж 1928 році [99, С. 9-30]. Даючи характеристику 65-тьом населеним пунктам «Гальштатська доба» фігурує, щонайменше у с. Голігради, Зозулинці, Новосілка-Костюкова, однак всюди окрім Голіград, автор обмежився згадкою про наявність керамічного матеріалу та обіцяв окремо описати ці артефакти окремо [99, С. 18 - 33].

Восени 1928 року та влітку 1929 року Олег Кандиба проводив власні дослідження на території тодішніх Борщівського та Заліщицького повітів. За підсумками цих робіт вийшла стаття у наукових записках НТШ під назвою «Досліди на Галицькому Поділлі» в р.р. 1928 та 1929» [61, С. 1-14]. Оглядаючи старовинні поселення довкола сіл сучасних Борщівського та Заліщицького районів, він зафіксував, щонайменше два місцезнаходження «доби гальштату»: Новосілка Костюкова та Голігради. [61, с. 10].

Вартими уваги є дві праці Ярослава Пастернака під назвою «Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за 1928 р.» [94, С. 229-242] та «Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові

за час від 1933-1936 р.» [95, С. 241-268]. Публікується узагальнена інформація про нові надходження до музеїв, серед яких є і керамічний матеріал. Серед численних надходжень за 1928 рік згадуються посудини із сіл Голігради, Городниця та Новосілка Костюкова [94, С. 239-240].

Окрім розвідок відбувалися і спеціалізовані вивчення саме поселенських пам'яток даної культури, хоч вони і не були масштабними. Так у 1931 році на поселенні Голігради проводив невеликі розкопки Т. Сулімірський, паралельно із ним Ярослав Пастернак здійснював свої дослідження на поселенні Новосілка Костюкова, що неподалік [5, с. 14].

Узагальненням усіх попередніх напрацювань стала робота «Коротка археологія західно-українських земель». Серед досить узагальнюючої інформації про залізний вік, автор крім інших фактів та культур, досить обережно виділяє певну групу пам'яток за спільну ознаку називаючи скарби із Кунісівців та Михалкова, а також подібну між собою кераміку, що відома на поселеннях: Голігради, Зозулинці, Заліщики, Новосілка-Костюкова та Городниця [93, С. 31-32].

У зв'язку з анексією та включенням території західних областей України у склад УРСР, ситуація із дослідженням Гава-Голіградської культури почала істотно покращуватися. На цій території почали активну роботу ряд археологічних експедицій [106, С. 254-256; 121, С. 409-416; 122, С. 177-178].

Дослідниця Г. Смирнова упродовж шести польових сезонів (1955-1962 рр.), вперше розкопала величезну площу – поселення Магала, що знаходиться поблизу Чернівців на Буковині [157, с. 8]. Пам'ятка окрім масштабу розкритої площі та великої кількості здобутого матеріалу, дуже цікава завдяки присутності на ній матеріалів, як раннього та розвинутого етапів існування культури, а також культури Ноа, яку дослідниця завдяки кільком закритим комплексам, що містили матеріали, ранньоголіградської кераміки та посуду із рисами, що притаманні культурі Ноа, виділила, як підоснову формування на цій території першої [157, с. 21].

За підсумками власних досліджень, Г. Смирнова написала ряд праць, що є для нас фундаментальними. «Поселення культури Фракійського гальштату на Буковині» [156, С. 58-59], «Поселення пізньобронзового віку і раннього заліза біля с. Магала Чернівецької області» [158, С. 99-107], де вона аналізує здобутий матеріал перших розкопок на поселенні Магала на Буковині. Серед іншого, Г. Смирнова розглядає керамічний матеріал, що ґрунтовно аналізується. Посуд було поділено за технологічними особливостями на грубу кухонну та столову, проведено типологізацію та виділено головні особливості орнаментів [158, С. 101-104].

У статті, що вийшла у 1965 році під назвою «Ранньоголіградський комплекс Магали» [159, С. 109-118], дослідниця порушила ряд важливих питань, що стосуються пам'яток початку перебування її носіїв на наших теренах. Серед іншого нас цікавить кераміка, якій приділено чимало уваги [159, С. 111, 113], що дає змогу додатково переконатися у об'єктивності виділених особливостей та відмінностей.

У 1969 році вийшла важлива для нашого дослідження стаття Галини Смирнової під назвою «Поселення Магала – пам'ятка старофракійської культури в Прикарпатті (друга половина XIII – середина VII с. до н. е.)» [157, С. 7-34]. У цій праці авторка підсумовує власні дослідження еталонної до нашого часу, пам'ятки, що представлена двома існуючими періодами культури та розкопана величезними площами. У доробку чітко розділено матеріал трьох шарів: I-й шар – культура Ноа, II-й шар – раннього періоду, III-тій шар – розвинутого періоду. Досить розлого аналізуються об'єкти та їх хронологічна приналежність, археологічний матеріал та інше.

Можна згадати працю А. Малюкової під назвою «Пам'ятки скіфського часу лісостепу Середнього Подністров'я» [149, С. 5-102], що була надрукована у 1958 році. Авторка широко розглядає передскіфський період, що включає у тому числі і старожитності Гава-Голіградської культури. Дослідниця поділяє посуд на більш грубший та лискований, виділяючи ряд типів та підтипів [149, С. 16, 22, 24].

У 1961 році за океаном на еміграції вийшла масштабна праця українського археолога Ярослава Пастернака під назвою «Археологія України: Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами», що можна умовно зарахувати до узагальнюючих посібників із всієї археології України [92, С. 1-783]. Хронологічно вона зачіпає періоди від «долішнього», або в сучасному розумінні нижнього палеоліту до періоду Київської Русі. Дослідник узагальнює здобутки міжвоєнного часу, а також дає узагальнену характеристику посуду із усіх поселень, виділивши п'ять типів: 1) амфори; 2) миски; 3) «низькі» вази; 4) горщики; 5) черпаки-кухлі [92, С. 280-281]. Наприкінці, Я. Пастернак також подає відомі йому місцезнаходження поховань, серед яких він згадує: 1) могила у с. Буківній; 2) у с. Підгорі, що поблизу Тереховлі; 3) у с. Підгороддя поблизу Галича; 4) у с. Винятинці, що поблизу Заліщиків. У більшості із них була виявлена також кераміка, що імовірно може належати до досліджуваної нами культури [92, с 281].

У 1964 році вийшла стаття Ігоря Кириловича Свешнікова під назвою «Пам'ятки Голіградського типу на Західному Поділлі», яка за ствердженням автора має завдання: «... є підведення підсумків проведених досліджень пам'яток голіградської групи». Якщо говорити про кераміку то, автор подає фактично свою типологію посуду, опираючись на відомі на той час археологічні матеріали із ще довоєнних розкопок та окремих новітніх з досліджень. У цій статті археолог, мабуть одним із перших в історіографії підняв питання технології виготовлення посуду, спробувавши пояснити, яким чином отримувалося те ж чорне лискування [101, с. 46].

Важливим проміжним підсумком у вивченні пам'яток Гава-Голіградської культури стала публікація статті під назвою «Гавсько-Голіградське коло пам'яток Східно-Карпатського басейну» [155, С. 18-34], під авторством вже згадуваної вище дослідниці Галини Іванівни Смирнової. Аналізуючи роль місцевого компонента у генезисі пам'яток Гава-Голіградської культури, авторка апелює до кераміки, адже на її думку: «Основою для хронологічної класифікації пам'яток у всіх випадках є типологія кераміки, зміни якої у часі простежуються

досить чітко» [155, С. 27]. В роботі присутні широкі аналітичні порівняння, як різночасових шарів на поселенні Магала так і матеріалів із закордонними пам'ятками типу Реч I, Медіаш I, Медіаш II, Чернату [155, С. 29-31].

Із початку 1960-х років розпочала свою плідну працю Лариса Крушельницька, що внесла значний внесок у новітні вивчення пам'яток Гава-Голіградської культури Верхнього Подністров'я [16, С. 11-15].

Вона дослідила ряд відомих на сьогодні пам'яток, за підсумками яких вийшли численні праці. Серед них, могильник села Сопіт де у 1972 році було проведено широкомасштабні розкопки [135, с. 291]. За підсумками віднайденого матеріалу, була видана велика стаття Л. Крушельницької «Могильник кінця бронзового віку у Сопіті» [135, С. 291-316]. На ньому було виявлено 80 індивідуальних, парних та групових поховань, 74 із яких детально описані. Ще 6 поховань були повністю зруйновані, а також поза похованнями у різних місцях було виявлено черепки від посуду. Після характеристики усіх поховань, авторка широко аналізує здобутий керамічний матеріал: звертає увагу на технологію виготовлення, домішки, колір поверхні, типи та форми, орнамент [135, С. 311-314].

У 1980-х роках, Лариса Крушельницька проводила масштабні дослідження на Івано-Франківщині, що відкрили для науки ряд солеварних центрів, що до того були невідомі. За підсумками цих робіт вийшов окремий розділ під назвою «Нові пам'ятки культури Гава-Голігради» у монографії «Пам'ятки Гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті» [65, С. 56-122]. Загалом авторкою упродовж 1980-х років в різних масштабах були досліджені шість поселень (Лоева I, Текуча, Текуча II, Текуча III, Текуча IV, Назаренкове) у гірській чи підгірській частині Івано-Франківщини та два поселення (Городниця та Гірське), що розташовані трохи північно-східніше та на більш рівнинній території [65, с. 69]. Цікавим для нас є спроба розробки типології для посуду, що походить із солеварної пам'ятки Текуча III [65, С. 85-86]. Подібним чином як на попередніх пам'ятках описані підсумки археологічних робіт на пам'ятках Городниця та Гірське [65, С. 98-121].

Ще одна праця Л. Крушельницької під назвою «Племена культури фракійського гальштату» містить також широкий ілюстративний матеріал та є працею узагальнюючого характеру, що репрезентує здобутий авторкою та іншими дослідженнями матеріал та проміжні підсумки на момент 1974 року [67, С. 213-223].

Одним із головних дослідників цієї культури другої половини ХХ століття, можна вважати Юрія Миколайовича Малєєва. Свою працю він розпочав із розкопок багат шарового поселення Заліщики у 1969 році, що тривали також упродовж двох наступних сезонів [18, с. 34]. За підсумками цих робіт вийшло три статті: «Розкопки поселення голіградського типу в м. Заліщики на Дністрі» [76, С. 106-111], «Розкопки поселення в м. Заліщики» [75, С. 98-101] та «Продовження розкопок на поселенні Заліщики» [73, С. 88-91]. Даючи характеристику знахідкам, автор приділив увагу й кераміці, поділивши її на дві групи: великий товстостінний посуд із заглаженою поверхнею, без орнаменту та орнаментований посуд із дбайливо виготовленою чорною поверхнею.

Із 1972 року археолог розпочав вивчення унікальних пам'яток, що були майже невідомі до того, а саме городищ. У різні роки ним було досліджено: Лисичники, Кривче, Городниця. Результати цих робіт хоч і є опубліковані у численних працях, як от «Гальштатські городища північно-східного Прикарпаття» [70, С. 109-116], але автор більшу увагу приділяв елементам укріплень, натомість керамічний матеріал лише узагальнено згадується. У статті під навою «Гальштатські городища в Західному Подолі та Прикарпатті» [146, С. 87-89], загалом теж багато уваги присвячено типології городищ та особливостей їх оборонних споруд, однак кераміка проаналізована досить поверхнево [146, С. 94].

До числа праць, що можна охарактеризувати як енциклопедичні, можемо віднести підрозділ під назвою «Фракійський гальштат», що є складовою другого тому видання «Археологія Української РСР» [2, С. 24-28]. Автори розділяють цю культуру на дві групи: молдавську та голіградську, та коротко подають відомості про кожну із них, у тому числі і кераміку [2, С. 24-27].

Праця, подібного характеру, вийшла у 1990 році під авторством Лариси Крушельницької та Юрія Малєєва «Племена культури Фракійського гальштату (Гава-Голігради)» у збірнику, що був присвячений археології Прикарпаття, Волині та Закарпаття енеоліту, бронзової доби та раннього заліза [44, С. 123-132]. Як і у попередній подають узагальнені відомості про різні аспекти культури, у тому числі і посуду [136, с. 126].

Враховуючи тенденції останніх десятиліть у вивченні пам'яток, як Гава-Голіградської культури, так і інших, вважаємо за доцільне поділити на кілька груп праці, що були написані за підсумками згаданих розвідок, шурфувань та стаціонарних розкопок: I – систематичні дослідження, що є науковими зацікавленнями археологів; II – охоронні або рятівні роботи на пам'ятках, або супутній матеріал на багат шарових поселеннях; III – краєзнавчі дослідження, або суцільні розвідки територій, що охоплюють пам'ятки різних періодів.

Наприкінці 1980-х років свої дослідження розпочав Микола Бандрівський. Хоча, науковими зацікавленнями, археолога в досліджуваній нами культурі, варта визначити як, етногенез, металеві речі та скарби, яким М. Бандрівський присвятим мабуть левову частку власних публікацій [5, С. 14-17, 25-185; 8, С. 109-146; 6, С. 174-194; 11, С. 241-248; 12, С. 325-348; 14, С. 245-261; 7, С. 73-110; 9, С. 76-113; 13, С. 16-22 та інші], однак частина праць була присвячена і публікації керамічного матеріалу з досліджуваних ним поселень [10, С. 506-519; 107, С. 134-142; 3, С. 14-16].

Грандіозна за своїми масштабами монографія, що зачіпає велику кількість проблем не лише Гава-Голіградської культури, але й Висоцької та скіфського часу вийшла друком у 2014 році під назвою «Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи – на початку доби раннього заліза» [5, С. 1-574], під авторством Миколи Бандрівського і яка без заперечень заслуговує особливої уваги. Вважаємо за потрібне детальніше зупинитися на керамічному матеріалі (не аналізуючи виділення хронології та локальних груп), адже враховуючи масштаб дослідження та узагальнюючий характер, її можна вважати найновішою спробою класифікації кераміки, що

походить із відомих на цей час пам'яток в межах території України. Як і більшість дослідників автор ділить весь посуд на два великі «класи»: клас А (посуд із неліскованою поверхнею); клас Б (посуд із ліскованою поверхнею), що відповідає більш традиційному поділу на кухонну та столову кераміку. Проте класифікації подібного роду все ж потрібно проводити окремо для ранньоголіградських комплексів та окремо для пізніх пам'яток, із можливим наступним порівняльним аналізом, що б дозволило більш об'єктивно виділити типові та рідкісні види та підвиди посуду [5, С. 65-78].

Із 2008 року археологічні дослідження пам'яток даної культури почав проводити Богдан Завітій. Проблематика, що найбільше цікавила дослідника стосується теми городищ про які, він підготував ціле дисертаційне дослідження на тему «Городища ранньозалізного віку на території Верхнього та Середнього Подністров'я в першій половині I тисячоліття до н.е.» [36, С. 242-243]. За час власної наукової праці він провів стаціонарні дослідження городищ у Лошневі (2008 р.), Лисичниках (2009, 2011 рр.), археологічні розвідки на городищах Кривче (2012 р.) та Тудорів (2015 р.) [36, С. 242-243].

Хоча більшість праць дослідника присвячена виключно різним аспектам давніх укріплених селищ: історії дослідження в Україні та за кордоном, топографії, оборонним укріпленням [44, С. 39-60; 38, С. 3-51; 47, С. 3-23; 44, С. 29-38; 51, С. 69-83], однак ті праці, у яких археолог публікував власні матеріали містять відомості про здобутий керамічний матеріал на чому ми детально і зупинимося. Перша така праця була присвячена дослідженням Лошнівського городища, де автор аналізує окрім топографії та деталей обстежених поселень (городища Лошнів I та довколишніх поселень Лошнів II, Лошнів III, Боричівка I, Боричівка II) і здобутий під час невеликих археологічних розкопок матеріал [41, С. 111-129]. Однак інший дослідник Раннього залізного віку, Василь Ільчишин, що вивчав пам'ятки Висоцької культури заперечує інтерпретацію Б. Завітія, який відносить дану пам'ятку до Гава-Голіградської культури, а радше до згаданої Висоцької культури, наводячи ряд аргументів стосовно відсутності ряду типових для пам'яток першої артефактів та деталей кераміки [60, с. 207]. До цієї ж думки

схиляємося і ми, адже пам'ятка знаходиться далеко на півночі від території розселення досліджуваної культури і навряд чи могла бути городищем, що часто виконував і адміністративну функцію.

У статтях під назвою «Дослідження городища Лисичники та його околиць у 2009 р.» [39, С. 84-106] та «Дослідження городища Лисичники у 2011 р.» [40, С. 131-146], основною метою досліджень за визначенням автора було з'ясування ролі городища у системі заселення та планувальній структурі. Окрім деталей виявлених об'єктів, була проаналізована кераміка, яку автор традиційно розділив на кухонну та слову, виділивши типи та форми (горщики, миски, амфороподібні посудини) [39, С. 87-88; 40, С. 133-134]. Також у 2009 році, Б. Завітієм було обстежено супутні поселення поблизу городища: Лисичники II та Лисичники III. Хоча обидва є двошаровими та містять матеріали пізнього середньовіччя, однак і шар Гава-Голіградської культури у вигляді керамічного матеріалу, який коротко теж проаналізовано [39, С. 90-91].

У 2012 та 2015 роках, дослідник провів розвідки на двох городищах Кривче та Тудорів, а також їх околиць, де зібрав численний керамічний матеріал. В околицях с. Кривче, Б. Завітію вдалося обстежити городище Кривче I, довколишні поселення Кривче II, Кривче III, Кривче IV, Кривче V, Кривче VIII, Кривче IX, Кривче X, Кривче XI, Кривче XIII, Кривче XVI, Кривче XVII, Кривче XX, а також поселення Бабинці I, цікавим для нас є опис здобутих черепків та рисунки окремих [50, С. 238-287; 47, С. 322-323]. Навколо села Тудорів проведено розвідки на городищі Тудорів I та навколишніх поселеннях Тудорів II, Тудорів III, Тудорів IV, Тудорів V, Тудорів VI, де було виявлено деякий керамічний матеріал, що і був опублікований [49, С. 193-205].

У доробку Б. Завітія є дві спеціалізовані праці, що присвячені публікації фондового матеріалу із городищ Городниця та Тудорів. Відзначимо, що виключно спеціалізованих праць, які б аналізували виключно керамічний матеріал, окрім згаданих та кількох інших майже немає. Перша стаття під назвою «Кераміка з городища Городниця культури Гава-Голігради у фондах ЛІМУ» [46, С. 48-55] була опублікована у 2013 році. Автор опублікував широко до того

відомі цілі посудини: амфороподібний горщик, миску та черпак, а також до того маловідомі чи взагалі не відомі матеріали (17 фотографій) верхніх частин горщиків, та фрагменти мисок. Було проаналізовано технологічні аспекти, форми та орнамент виробів [46, С. 48-55]. Інша стаття подібного характеру вийшла у 2017 році під назвою «Кераміка з городища Тудорів культури Гава-Голігради у фондах Львівського історичного музею» [45, С. 52-60]. Автор публікує маловідомі у науковій літературі керамічні матеріали, розділяє їх на кухонну (фрагменти горщиків, амфороподібні горщики псевдовіланівського типу) та столову (напівсферичні миски) кераміку. Праця доповнена п'ятьма фотографіями виробів [45, С. 52-56].

До другої групи археологічних досліджень, що вивчали пам'ятки Гава-Голіградської культури, варта віднести розкопки солеварного поселення Стара Сіль-I (1992 р.) [63, С. 59-64], що на Львівщині, рятівні дослідження поселення Заліщики-III (2005, 2009-2010 рр.) [88, С. 136-141; 130, С. 3-7], Блищанка (окремий горизонт, що був досліджений у 1974 році) [68, С. 49-59], печера Луг поблизу с. Винятинці (2005-2006 рр.) [84, С. 299-300], ур. Городище поблизу с. Лисичники (багатошарова пам'ятка із шаром культури Гава-Голігради, що вивчалися у 1990 р.) [86, С. 19-36] Тернопільської області та новітні дослідження валу городища у с. Крилос (дитинець літописного Галича, що має значні нашарування періоду Гава-Голіградської культури, що відбулися влітку 2024 року на Івано-Франківщині [119, С. 58-65]. Праці, що були написані за підсумками досліджень, загалом вводять до наукового обігу здобутий матеріал, і не мають на меті подальшого вивчення, адже тематика досліджень не є сферою наукових зацікавлень авторів.

До третьої групи ми віднесемо дослідження та праці, що проводилися переважно краєзнавцями задля вивчення стародавнього минулого окремого регіону чи місцевості, або населеного пункту, а також археологами в цілях моніторингу території, земельних ділянок, планові археологічні розвідки та інше. Нажаль більшість із цих досліджень не містять ілюстративного матеріалу, або характеристику керамічного матеріалу, а часто обмежуються констатацією

виявлення нової пам'ятки із культурним шаром Гава-Голіградської культури, зокрема кераміки.

На території Львівської області у новітній час, фактично кожного року відбуваються розвідки на території області, результати яких, були широко опубліковані у численних статтях та повідомленнях [105, С. 139-141; 104, С. 103-104; 124, с. 135; 126, С. 239-240; 129, с. 240], однак серед них пам'ятки Гава-Голіградської культури не фігурують. Це можна пояснити специфікою поширення їх на території Львівщини, що тяжіють до південно-східних передгірських районів та річки Дністер, однак у публікаціях дуже часто згадуються пам'ятки Раннього залізного віку.

Подібні до львівських розвідки відбувалися і в межах Івано-Франківської області, яка має набагато більше пам'яток досліджуваної культури. Відзначимо, що багато із них концентруються довкола м. Галич, а силами тамтешнього заповідника багато із них у різні роки досліджувалися. Так відомі або окремі знахідки, або цілі об'єкти із керамікою в межах міста Галич [120, С. 67-72; 123, С. 365-368], сіл Дубівці та Сілець поблизу Галича [120, С. 67-72], у насипі «Галича Могила» [18, С. 5-6] та на інших пам'ятках області: багат шарове поселення Куропатники [131, С. 3-4; 17, с. 4], Старуння XI, Старуння XII [82, С. 260-261], Середнє-I [22, С. 71-72].

Розвідкові роботи на Тернопільщині проводилися завдяки діяльності археологічних експедицій Борщівського обласного краєзнавчого музею, Тернопільського обласного краєзнавчого музею, ДП «ОАСУ Подільська археологія», силами яких було виявлено чи повторно обстежено ряд пам'яток Гава-Голіградської культури на Тернопільщині. Іншу частину пам'яток розвідали місцеві краєзнавці, Заліщицький краєзнавчий музей. Серед пам'яток, що увійшли до наукової літератури: Скарб із села Яргорова, поряд із бронзовими виробами збереглася нижня частина (денце) посудини в якій він був захований [64, С. 176, 178], поселення у селах Зелений Гай [34, с. 39], Лисичники [100, С. 8-11], Більче-Золоте [110, с. 5], Іване-Пусте, Кривче [111, с. 13], на території замку у с. Кривче [24, С. 78-79], Городок [13, С. 40-42], Нивра [35, С. 41-42],

Глибочок, Кривче, Кудринці, Скала-Подільська, Устя-2 [96, С. 8-14], Устя-XVI, Устя-XXVII, Устя-XXVIII, Горошова-I [97, С. 12-16], Устя III, Пилипче XI [103, С. 3-10], Дунів [85, С. 107], Лошнів IV [117, С. 388], Зелений Гай VII, Лисівці II [115, С. 423], Синьків VII, Коропець XII [32, С. 326], Мушкатівка II [116, С. 236]. Однак відзначимо, що більшість із перелічених пам'яток відома виключно із повідомлень та поверхневого опису кераміки, без деталізації чи рисунків знайденого.

На території Буковини останні десятиліття активні пошукові роботи в межах поширення пам'яток Гава-Голіградської культури проводиться Чернівецькою філією ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, що виявила та дослідила чимало поселень, зокрема поблизу сіл Щубранець [55, С. 173-174], Мамаївці [58, С. 220-236], Дарабани [83, С. 58-59], Волока [127, с. 476], Чернівці [54, С. 271]. Із 2010 року на території Чернівецької області активно працює Комарівська археологічна експедиція, проводячи не лише стаціонарні археологічні дослідження, але і розвідки, однак Кельменецький та Сокирянський колишні райони, де загалом зосередженні розвідки, не входить до ареалу поширення пам'яток Гава-Голіградської культури.

1.1.2. Пам'ятки на території Республіки Молдови

На сьогодні пам'ятки Фракійського гальштату широко відомі і на території Республіки Молдова, однак, якщо в межах західної частини України, їхнє виявлення відбулося наприкінці XIX ст., а наукове вивчення у 30-х роках XX ст. то на згаданих землях, перші дослідження почали відбуватися лише після завершення Другої світової війни. Власне після повторної анексії цих територій у Румунії, як і окупація останньої, на цих землях було відновлено існування Молдавської СРС. У подальші роки за калькуванням загальносоюзного устрою було утворено різні наукові установи, що займалися у тому числі археологічними дослідженнями. Окрім того, в регіон були спрямовані численні експедиції із Ленінграду та Москви, які займалися широкими розвідками території обох

берегів Дністра та почалися і перші масштабні археологічні розкопки різни пам'яток.

У цей ж час було досліджено і перші пам'ятки Фракійського гальштату Молдови, а за назвами деяких із них були названі періоди, які побутують і сьогодні. У 1958 році вийшла праця, що підсумувала та опублікувала перші здобутки у питанні вивчення даних пам'яток на цій території. Вище ми вже згадували цю працю у контексті вивчення пам'яток голіградської групи на території України, а зараз зупинимося на дослідженнях на території Молдови.

Дослідниця А. Мелюкова виділяє пункт 1 під назвою «Передскіфський період» та розглядає пам'ятки, що побутували на цій території.

Підрозділ розпочинається розглядом ранньотрипільської пам'ятки поблизу с. Голеркани, що мають серед іншого і культурний шар, що нас цікавить. Вона загалом дає характеристику кераміці та інших матеріалів, що походять із згаданого шару та висловлює припущення про датування його більше до раннього Гальштату ніж до пізньої бронзи [149, С. 53-55]. Далі авторка узагальнює інші матеріали, подаючи їх під умовною назвою «поселення кінця IX – VII ст. ...» [149, с. 55], які у висновках ототожнює із матеріалами типу Гава-Голігради, що походять із західних областей України. Вона загалом розглядає різні аспекти, як і у попередньому підрозділі, але ми зупинимося детальніше на кераміці. Дослідниця розглядає керамічні колекції із поселень Шолденешти, Алчедар, Лукашівського городища та пам'яток поблизу Кишинева, поділяючи їх за тим ж принципом, як і з Подністров'я на дві великі групи та ряд інших підтипів, порівнюючи матеріали між пам'ятками [149, С. 55-64]. Враховуючи надзвичайно малу кількість поховальних пам'яток, дуже цінним є подана у підрозділі інформація про дослідження могильника поблизу розглянутого вище поселення Шолданешти. Авторка описує імовірний «крематорій» у вигляді великої ями, у якій імовірно померлі кремувалися. Розглянуто поховальний обряд та інші деталі поховань. Із цікавого в рамках нашого дослідження матеріалу, хотілося б виділити описи поховальних урн та супровідного матеріалу, що подається та переважно ілюструється [149, С. 64-72].

Ще одна цікава праця, що вийшла у 1972 році під назвою «Про датування і співвідношення пам'яток початку залізного віку в лісостеповій Молдові» [148, С. 57-72] під авторством А. Мелюкової є за своїм характером аналітичною, однак дає відповідь на ряд питань, що стосуються датування та атрибуції керамічного матеріалу. Авторка аналізує керамічний матеріал із пам'яток Галеркани, Кишинів, Шолданешти та співставляє їх у хронологічні шкали, що існують стосовно пам'яток Фракійського гальштату на території Молдови та уточнює їх датування [148, С. 57-66].

Упродовж кінця 1960-х – середини 1980-х років на території Молдови проведено ряд нових археологічних розкопок, що істотно поповнили джерельну базу. У 1969-1973 рр. були проведені масштабні дослідження могильника Селиште, а результати опубліковані у кількох статтях під авторством В. Лапушняна та І. Рафаловича, що в основному публікують здобутий матеріал та аналізують його по відношенню до інших відомих могильників, як от Шолданешти [139, С. 88-105; 138, С. 100-113; 154, С. 110-148; 153, С. 104-140]. Окремо варта виділити вже згадану статтю В. Лапушняна під назвою «Розкопки пам'яток культури фракійського гальштату в Молдові», де він окрім вже згаданого пізнього могильника Селиште публікує здобутий матеріал із нововиявленого могильника у с. Міндрешти, що відноситься на думку дослідника до раннього періоду [139, С. 101-104]. До подібного роду праць відносяться дві статті, що були опубліковані у 1981 та 1986 роках І. Микулице [151, С. 71-89] та О. Левицьким [144, С. 54-71]. Публікується нововиявлений археологічний матеріал у тому числі кераміка, якій приділено досить багато уваги.

Окрім стаціонарних розкопок на території Молдови відбуваються і системні розвідки території, що виявляють різночасові пам'ятки та фіксують контекст їх знаходження та підйомний матеріал. Так у статті під назвою «Археологічні пам'ятки біля с. Бурсучени» [140, С. 256-267] під авторством О. Ларина та Г. Постике публікуються відомості про пам'ятки Бурсучени I, Бурсучени III, Слобода Могура, що відносяться до фракійського гальштату.

Такого ж роду стаття вийшла у 1981 році під назвою «Нові археологічні пам'ятки у Молдові» [132, С. 198-208] під авторством І. Власенка та публікують відомості про пам'ятки: Ведмежа IV, Беласинешти III, Неславча XVIII, Неславча XIX, Берново VII, Волічинець III.

Спеціалізованою статтею, що розглядає кераміку є стаття О. Левицького під назвою «Керамічний комплекс ранньогальштатського поселення Петрушани» [142, С. 107-120]. У статті автор ділить кераміку на дві групи (столову та кухонну) та виділяє у кожній із них свої типи. Для столової це корчаги, миски та черпаки, а для кухонної це горщики кількох підтипів. Окрім цього О. Левицький характеризує технологічні особливості посуду, орнаментацию типів та ряд інших цікавих для нас аспектів.

Особливої уваги заслуговує монографія В. Лапушняна «Ранні фракійці X – поч. IV ст. до н. е. у лісостеповій Молдові» [139, С. 1-143], що була надрукована у 1979 році. У 6 розділах автор торкнувся чимало важливих та слабо вивчених досі проблематик, а саме: загальні відомості про розглянуті культури, поселення та інші об'єкти, керамічний матеріал, поховальні пам'ятки та звичаї, знаряддя праці та місце цих пам'яток серед синхронних культур. Зупинимося детальніше на кераміці, яка тут розділена хронологічно, що важливо на ранній та розвинутий етапи. В середині них, автор вибудовує класифікацію ділячи посуд на кухонний та столовий та ряд типів та підтипів, даючи кожному окрему детальну характеристику [139, С. 62-88].

Отже, можна підсумувати, що історіографія, що присвячена кераміці Гава-Голіградської культури є досить багаточисельною, адже посуд трапляється фактично на будь якій пам'ятці, а під час розвідок це майже (за рідким винятком) єдиний тип знахідок. З іншого боку маємо відзначити малу кількість праць, що були б присвячені безпосередньо керамічному матеріалу, чи більш менш повному його аналізу.

Хоча на території західних областей України в тій чи іншій формі, але дослідження цієї культури тривають з другої половини XIX століття і до наших часів, однак фактично в літературі кераміка опублікована слабо. Мало які

колекції є висвітлені у працях повною мірою та з відповідним аналізом, а ті що є часто досить поверхневі. Відсутність праць, які б досліджували виключно керамічний посуд становить окрему проблему, адже упродовж дослідження постійно надходив новий матеріал з різних територій і ми маємо дуже примітивне уявлення про локальні особливості, та ряд інших аспектів. Технологія виготовлення та орнамент взагалі розглянуті погано. Якщо орнамент ще фігурують у більшості праць, що описують посуд, а у деяких навіть подана якась їх класифікація, то виготовлення цих виробів майже не розкриті.

Якщо порівнювати українську історіографію та молдавську то, маємо констатувати, що попри пізніший час початку досліджень, кераміка, що походить з території останньої висвітлена набагато краще. Маємо ряд публікацій, що висвітлюють керамічні колекції у повному обсязі, а також і спеціалізовані, що розглядають суто керамічний матеріал одного з поселень.

Хоча до числа монографій, що узагальнюють здобутки з цієї проблематики і можна зарахувати працю М. Бандівського [5, С. 1-574], однак Гава-Голіградська культура є там лише складовою та розглянуто досить узагальнено. Натомість на території Молдови монографія В. Ляпушняка [139, С. 1-143] зосередженна виключно на пам'ятках цієї культури та узагальнює увесь здобутий матеріал, що дуже важливо.

1.2. Джерельна база.

Процес дослідження кераміки вимагає безпосередньої роботи із предметом дослідження, що можна здійснювати, як із самим матеріалом так і ілюстраціями, що в загальних рисах передають більшість потрібної нам інформації.

У зв'язку із складністю фізично працювати із більшістю колекцій, що на сьогодні зберігаються у різних установах країни, основною джерельною базою дослідження виступили саме публікації, які можна розділити на дві групи: статті та повідомлення про результати археологічних досліджень та монографічні опрацювання матеріалу.

Перша група є для нас найбільш інформативною, що хоча і має певні узагальнення та погляди автора, однак своєю основною метою має публікацію та

фактичний опис здобутих матеріалів [99, С. 9-30; 156, С. 58-59; 158, С. 99-107; 159, С. 109-118; 101, С. 40-66; 50, С. 238-287; 46, С. 48-55; 147, С. 232-240; 76, С. 106-111; 73, С. 88-91; 70, С. 109-116; 146, С. 86-99; 75, С. 98-101; 74, С. 386-387; 72, С. 102-104; 135, С. 291-316; 10, С. 506-519; 107, С. 134-142; 39, С. 84-106; 40, С. 131-146; 45, С. 52-60; 49, С. 193-205; 47, С. 322-323; 88, С. 136-141; 130, С. 3-7; 84, С. 299-300; 63, С. 59-64; 68, С. 49-59; 119, С. 58-65; 86, С. 19-36; 150, С. 98-130; 120, С. 67-72; 35, С. 41-42; 55, С. 173-175; 58, С. 220-236; 102, С. 106-114; 152, С. 128-134; 139, С. 88-105; 138, С. 100-113; 154, С. 110-148; 153, С. 104-140; 151, С. 71-89; 144, С. 54-71; 140, С. 256-267].

Друга група джерел вже більш специфічна і має конкретні інтерпретації та висновки, однак містить також ілюстрації керамічного посуду та певну технічну інформацію, що є важливою для нашого дослідження [93, С. 1-95; 5, С. 1-574; 92, С. 1-783; 157, С. 7-34; 155, С. 18-34; 149, С. 5-102; 65, С. 56-122; 67, С. 213-223; 136, С. 123-132; 2, С. 24-28; 38, С. 3-51; 148, С. 57-72; 139, С. 1-143; 134, С. 11-26].

Окрім публікацій нами було опрацьовано і деякі колекції, що зберігаються у музеях. Цю частину джерельної бази також вважаємо за потрібне розділити на посуд, що експонується в експозиціях та зберігається у спеціальних фондових приміщеннях.

В ході дослідження нами були опрацьовані експозиції, що репрезентують життя населення Гава-Голіградської культури у Борщівському обласному краєзнавчому музеї, Тернопільському обласному краєзнавчому музеї, Заліщицькому міському краєзнавчому музеї, Чернівецькому обласному краєзнавчому музеї та Музеї історії давнього Галича.

Окрім експозицій у фондах Борщівського обласного краєзнавчого музею зберігаються колекції кераміки Гава-Голіградської культури, що походять головним чином із планових археологічних розвідок території Борщівщини. Всі матеріали, окрім двох фрагментів зараховані до науково-допоміжного фонду та представлені виключно фрагментами, які ми і опрацьовали, що значно доповнило нашу джерельну базу. Опрацювання кераміки у фондосховищах дає набагато

ширше уявлення про технологію виготовлення посуду, що дуже складно зрозуміти з ілюстрацій чи згадок про домішки та характер поверхні виробів.

Отже, джерельна база нашого дослідження включає в себе численний ілюстративний матеріал та описи із публікацій, що становлять основну частину, а також археологічні матеріали, які походять із експозицій і фондів п'ятих музеїв України та якісно доповнюють наше дослідження. Наявна джерельна база дозволяє нам досить чітко з'ясувати основні технологічні, морфологічні та стилістичні дані та встановити найбільш типові для основної території поширення пам'яток Гава-Голіградської культури.

1.3. Методологія дослідження.

Дослідження керамічного посуду потребує специфічного підходу, що включає залучення як загальнонаукових так і спеціалізованих методів, що і було нами виконано.

До числа загальнонаукових ми віднесемо: аналіз та синтез, метод аналогії, класифікації та статистичний метод.

Аналіз та синтез дозволяє нам проаналізувати керамічний матеріал та виділити в ньому певні риси та особливості, що нас цікавлять, що згодом дасть можливість об'єднати посуд за певними спільними ознаками у групи.

Завдяки методу *аналогії* ми можемо порівнювати посудини між собою з різних пам'яток та встановлювати найбільш характерні технологічні особливості, форми, типи чи елементи орнаменту для всієї території поширення чи окремих регіонів.

Метод *класифікації* дозволяє нам згрупувати величезний набір керамічних виробів у чіткі групи за певною ознакою, що дозволяє набагато спростити роботу із ним. В нашому випадку посуд був розділений за двома критеріями (технологією виготовлення та призначенням) на чотири групи: кухонний, столовий, технічний та мініатюрний.

Статистичний метод дозволяє згрупувати інформацію, що нас цікавить у зручну для аналізу форму та дати перевірити інформацію, що пропонується окремими дослідниками. У нашому дослідженні ми за допомогою порівняльних таблиць створили статистику поширення домішок у керамічному тісті та типів посуду, що їх виділяли дослідники на пам'ятках.

До числа спеціальних методів можна зарахувати історичні: хронологічний, порівняльно-історичний, джерелознавчий та археологічні: типологічний, картографічний.

Хронологічний метод дозволяє нам визначати часову належність певних об'єктів, поселень чи археологічних матеріалів до періоду чи конкретної дати існування. У межах нашого дослідження ми розділяли керамічні колекції між раннім та пізнім періодом існування культури та розглядали їх в окремих групах із подальшим порівнянням між собою.

Порівняльно-історичний метод дозволив нам визначити спільні та відмінні риси між керамічними колекціями з різних регіонів та з різних хронологічних періодів. За допомогою співставлення посуду між собою, ми можемо встановити різницю в типах посуду, що побутували на ранніх та пізніх пам'ятках, а також регіональні відмінності між пам'ятками, що розташовані у специфічних природних умовах чи знаходяться на значній відстані.

Джерелознавчий аналіз передбачає пошук, виявлення, аналіз та критику та подальше використання у дослідженні. Нами було проаналізовано широке коло джерел, що допомогло проаналізувати загальний стан вивчення, як культури загалом так і саме кераміки, встановити основні підходи у класифікації кераміки попередніми дослідниками та розглянути існуючі на сьогодні класифікації.

Типологічний метод був використаний для типологізації кераміки за технологією виготовлення, типами та формами посуду, мотивами орнаменту.

Отже, можна підсумувати, що методологія нашого дослідження включає ряд загальнонаукових та спеціалізованих методів, що дозволило більш об'єктивно та предметно проаналізувати кераміку досліджуваної території.

РОЗДІЛ II. СТАН ВИВЧЕННЯ КЕРАМІКИ ТА ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ЇЇ КЛАСИФІКАЦІЇ.

Як відомо із літератури, культура Гава-Голігради ділиться на дві групи пам'яток: голіградську та молдавську [2, с. 24], що загалом відповідає адміністративним кордонам України та Республіки Молдова (Рис. 1). Аналізуючи стан вивчення культури та керамічного матеріалу, ми змушені робити це автономно у межах кожної із груп, адже вивчення пам'яток, сильно різняться в силу політичних та інших чинників.

2.1. Стан вивчення Гава-Голіградської культури.

Потреба у аналізі стану вивчення культури Гава-Голігради, виникає через надзвичайну строкатість у дослідженнях цього явища на території західних областей України. Ще із моменту відкриття та перших досліджень, склалася досить прикра тенденція у загостреній увазі до золотих чи бронзових скарбів, що відносять до цієї культури та недостатній увазі іншим її пам'яткам, як от поселенням чи могильникам. Також часто через обставини виявлення, скарби аналізуються без прив'язки до поселення чи іншого комплексу, із яким вона може бути пов'язана, та що може в підсумку спотворити уявлення та інтерпретацію знайдених речей [71, с. 109].

Також відзначимо, що станом на час нашого дослідження не відбувається планових стаціонарних археологічних досліджень пам'яток цієї культури, що є наслідком відсутності фахівців, які б розглядали дану проблематику (за винятком Миколи Бандрівського в доробку останніх років якого є кілька праць, присвячених даній проблематиці, однак вони майже виключно торкаються питань бронзових речей) [6, С. 174-194; 11, С. 241-248; 12, С. 325-348]. Єдині розкопки, що відбувалися в останні роки є дослідження літописного Галича у с. Крилос на Івано-Франківщині влітку 2024 року. У закладеній траншеї було виявлено скупчення великих каменів річкової гальки (Рис. 2: 1-2), що є основою валу Гава-Голіградської культури, на що вказують знахідки фрагментів кераміки та зооморфної пластики [119, С. 58-65]. Але останні розкопки пам'яток даної

культури, що здійснювалися планово в межах дослідницького вивчення зацікавленим археологом (мається на увазі Богдана Завітія) відбулися у 2011 році на городищі Лисичники (Лисичники-I у науковій літературі) [40, С. 131-146]. Перелічені вище обставини змушують нас підбити проміжний підсумок у вивченні пам'яток Гава-Голіградської культури, що дозволить краще розуміти досліджувану нами проблематику.

Для зручності аналізу, ми розділимо основні напрямки вивчення на чотири блоки: **I**-й стосується питань історії дослідження, доробків історіографічного характеру, аналізу діяльності постатей, що досліджували культуру; **II**-й об'єднує вивчення пам'яток (поселень, городищ, могильників, скарбів); **III**-й включає вузькоспеціалізовані дослідження із різних проблематик; **IV**-й був би присвячений досить глобальним темам, але надзвичайно важливим для розуміння та правильного трактування (проблема хронології, виділення локальних груп, етногенезу, проблемі походження).

Мабуть однією із найслабше досліджених аспектів є об'єднані у I-й блоці, адже їхня специфіка полягає у потребі постійного перегляду питання та уже напрацьованих розробок котрі на сьогодні майже відсутні. Що стосується історії дослідження, то на сьогодні окремої роботи їй присвячено не було. До цієї теми зверталися у своїх роботах А. Малукова [149, С. 20-22], І. Свешніков [101, С. 41-42], Л. Крушельницька та Ю. Малєєв [136, с. 123], однак у сильно поверхневому та узагальненому вигляді. Окремі праці, що більш менш повно описують окремі епізоди належать Юрію Малєєву в основному діяльності очолюваній ним ж експедиції Київського університету, що багато досліджувала пам'яток на заході України [71, С. 109-120], а також Богдана Завітія, що були присвячені історії дослідження городищ Раннього залізного віку [44, С. 39-60; 38, С. 3-51]. У своїй монографії Микола Бандрівський торкається теми відкриття та перших досліджень культури, однак її можна одночасно зарахувати і до історіографічних, адже аналізує окрім історії вивчення ще і праці [5, С. 14-17]. Історіографічних праць у класичному розумінні на сьогодні майже немає. Із праць, які б підсумовували дослідження тих, археологів хто фахово та системно

займався вивченням пам'яток досліджуваної нами культури є присвячені Ю. Малєєву [19, С. 33-38; 52, С. 98-103], Л. Крушельницькій [16, С. 11-15], Б. Завітію [36, С. 242-243] статті.

У вивчені пам'яток Гава-Голіградської культури в українських археологів є значні здобутки, однак тут теж присутня значна строкатість. Одним із наймасовіших типів пам'яток є поселення, однак дуже багато їх відомі з розвідок, або з невеликих розкопок, тоді як великими площами досліджено досить небагато. Однією з найкраще досліджених поселень є Магала, що є важливою для багатьох питань культури, значні роботи були проведені у різний час на великому поселенні Заліщики (у літературі Заліщики-III), що є мабуть на 2 місці за розкритою площею. Значні розкопки проведені на поселеннях Стара Сіль-I, Блищанка, солеварні центри Лоево I, Текуча I, Текуча II, Текуча III, Текуча IV, Текуча V, Назаренкове, Голігради, Новосілка-Костюкова [5, С. 25-65]. Питання планувальної структури поселень на сьогодні до кінця не розроблено, також не опублікована належним чином об'єкти, що були виявлені на ряді поселень. Відзначимо дуже важливу статтю Миколи Бандрівського під назвою «Поселенські структури Голіградської культури і основні критерії їхнього виділення в контексті проблеми протоурбанізаційних процесів у Верхньому Придністер'ї та північно-східних Карпатах в останній чверті II тис. до нар. Хр.» [7, С. 73-110]. Автор підносить ряд важливих питань, як от типологія поселень, споруди та їх функціональне призначення, таксономія, локальні групи та ряд інших важливих питань.

Другим за чисельністю типом пам'яток є городища, яким порівняно з поселеннями приділено значно більше уваги. Їх відомо близько десяти: Городниця, Хом'яківка, Лисичники, Кривче, Тудорів, Грушів, Гірське, Розгірне, Кульчиці, Волока, між селами Широка Поляна та Кам'яна [21, С. 118-122]. Їхнім спеціалізованим вивченням займали Юрій Малєєв та Богдан Завітій, а також Микола Бандрівський, що здійснили значні роботи на більшості городищ та вивчили багато питань, як от внутрішня та зовнішня планіграфія, будова валу, внутрішня забудова та речовий матеріал. За підсумками всіх цих досліджень

вийшов ряд праць [50, С. 238-287; 70, С. 109-116; 71, С. 109-120; 146, С. 86-99; 10, С. 506-519; 107, С. 134-142; 39, С. 84-106; 40, С. 131-146; 45, С. 52-60; 49, С. 193-205; 38, С. 3-51; 48, С. 3-23; 47, С. 322-323; 51, С. 69-83].

Тема поховальних пам'яток, є однією мабуть із найслабше вивчених на території України. Хоча деяка кількість їхня відома у науковій літературі, однак повноцінні широкомасштабні дослідження проведені виключно на могильнику Сопіт, який і дає нам єдине повноцінне уявлення про обряд поховання та планування могильників. Тут досліджено близько 80 кремаційних поховань, які були детально проаналізовані та опубліковані автором досліджень Ларисою Крушельницькою [135, С. 291-316]. Є в нас окремі повідомлення про виявлені поховання на городищі Кривче (окреме поховання імовірно дитини у горщику, що був накритий каменем) [146, с. 89] та поблизу с. Глибочок (є повідомлення про виявлення поховання в урні, яке віднесено до Фракійського гальштатту) [94, с. 9], а також поховань поблизу с. Завальє [136, с. 126]. Однак окрім поховань у Сопоті, інші пам'ятки та знайдений матеріал не був опублікований належним чином. Також фактично відсутні антропологічні визначення чи дослідження статево-вікової ситуації (наскільки це можливо за умови кремаційних поховань) та інші подібні дослідження.

Тема скарбів та загалом бронзових та золотих речей є однією із найбільш вивчених та має мабуть найбільшу кількість публікацій. На непропорційність у вивчені цих старожитностей відносно інших пам'яток, дослідники нарікали ще з перших десятиліть вивчення Гава-Голіградської культури [71, с. 109].

Першим скарбом, що і задав напрямок наукових зацікавлень цими артефактами став вже згаданий золотий скарб із села Михалків, що викликав неабиякий ажіотаж. Будучи дуже великим за кількістю речей, він досі приваблює «чорних шукачів», які активно вивчають та скопують навколишні території. Окрім нього на території України відомі ряд інших бронзових скарбів, що були виявлені за різних обставин та мали різну долю. Серед них скарби та окремі знахідки поблизу сіл Грушів, Голігради, Олешев, Руда, Яргорів, Базаївка, Угринь, Кунісівці, Озерняни, Волока, Недільська, Самбір, Галич, Припилипче,

Коровії, Потічок, Межиріччя, Шумляни, Кіцмань та багато інших місцезнаходжень в західних областях України [5, С. 96-151]. Ця ж група знахідок має колосально велику кількість публікацій у порівнянні з іншими типами знахідок чи пам'яток.

До проблематики Михалківського золотого скарбу зверталися: М. Бандрівський та Л. Крушельницька [8, С. 109-146; 15, С. 1-242], І. Свешніков [101, С. 40-66], Ю. Малєєв [136, С. 123-132], М. Сохацький [113, С. 10-14]. Публікації в яких подавалися відомості та обставини нововиявлених чи відомих раніше скарбів, або окремих бронзових речей вийшли з під пера Д. Павліва [91, С. 257-272; 89, С. 385-391; 90, С. 32-35], М. Ільків [59, С. 21, С. 375-386; 53, С. 43-49], Ю. Малєєв [147, С. 232-240; 78, С. 114-117], Ю. Малєєв та В. Конопля [69, С. 51-53], М. Бандрівський [14, С. 245-261], М. Бандрівський та В. Добрянський [13, С. 16-22], В. Конопля та Р. Чайка [64, С. 173-181], Й. Кобаль [62, С. 61-67], В. Олійник [87, С. 68-70]. Та ряд узагальнюючих праць, де зібрано певна кількість скарбів та проведено їхню інтерпретацію: І. Свешніков [101, С. 40-66], Л. Крушельницька, Ю. Малєєв [136, С. 123-132], М. Бандрівський [5, С. 96-151; 6, С. 174-194; 11, С. 241-148; 12, С. 325-348; 7, С. 98-108; 4, С. 127-161].

На сьогодні окрім археологів бронзові вироби цікавлять також ряд «незаконних копачів», які використовуючи прилади проводять пошуки та продають у приватному порядку чи в інтернеті бронзові артефакти. Серед їх знахідок можуть бути, як окремі, індивідуальні знахідки (Рис. 3; Рис. 6) так і цілі комплекси речей (Рис.4; Рис. 5), які коштують великі суми (бронзовий меч був проданий за понад 135 тисяч гривень, Рис. 3).

На сьогодні на території України відчувається значний брак вузькопрофільних праць та фахівців, які б професійно та достеменно вивчали окремі напрямки. Так одними з небагатьох є професійні доробки про скарби та бронзові вироби, що досліджує Микола Бандрівський, праці якого ми розглядали вище. Фахівцями із питання городищ цієї культури можна назвати Юрія Малєєва та Богдана Завітія, що провели численні роботи на пам'ятках та мають ряд напрацювань, котрі ми також розглянули вище. Їм ж належить єдині

спеціалізовані в межах України публікації, що були присвячені антропоморфній (Рис. 7) та зооморфній (Рис. 8) пластиці [80, С. 65-76; 146, С. 77-92; 79, С. 97-108; 42, С. 124-139; 37, С. 76-80].

Що стосується теми так званих «глобальних» робіт, які б піднімали досить складні та дискусійні теми, як от етногенез, хронологія, виділення локальних груп та інше, на території України таких небагато. Хоча у багатьох роботах автори поверхнево зачіпають дану проблематику, однак мабуть із давніших робіт варта згадати роботу Г. Смирнової, яка розглядала генезис, походження культури та проводила широкі порівняння Гава-Голіградської культури з іншими Гальштаттськими культурами Словаччини, Угорщини та Румунії. Також вона на основі деяких деталей кераміки, як от зміна орнаментів та типів форм, розділяє культуру на ранній та пізній етап, що є досить аргументованим, адже на кераміці це легко прослідувати на прикладі інших поселень [155, С. 18-34]. Найбільш новою та фундаментальною на сьогоднішній день є монографія Миколи Бандрівського, в якій підноситься ряд озвучених проблематик. Він на відміну від Г. Смирнової виділяє у кожному із періодів додатково фази «а» та «б» (як у ранньому періоді так і у пізньому), однак апелює більше до бронзових виробів, як хронологічних індикаторів, набагато меншої уваги приділяє кераміці, та відображенню цих змін на прикладі саме зміни посуду. Це створює певні незручності у випадку спроби застосування такої хронології на практиці, адже мало які поселення на сьогодні представлені металевими речами, а враховуючи масштаби грабіжницьких пошуків, то вірогідність віднайти подібні речі у непорушному комплексі досить низька, що змушує нас з певною критичністю підходити до даної схеми періодизації. Виділивши чотири локальні групи для Гава-Голіградської культури: Прутська група пам'яток, Сопітська та Базиївська група пам'яток та Збруцько-Серетська група, автор як і у хронологічному поділі опирається знову ж таки частіше на бронзові вироби та скарби, які хоч і є надійними хронологічними індикаторами, проте не є універсальним показником, тоді як кераміка та її деталі є таким критерієм, який найкраще показує зміни, що відбуваються чи то в часі чи в різних за розташуванням пам'ятках та є

наймасовішим матеріалом, що виявляється на кожному без винятку поселенні чи іншій пам'ятці [5, С. 155-185].

Вивчення пам'яток Гава-Голіградської культури на території Республіки Молдова розпочалися досить пізно, аж із кінця 40-х років ХХ століття. Після приєднання Молдови та утворення МРСР в країну ринули численні археологічні експедиції із Москви та Ленінграду, що і сприяло активному вивченню пам'яток археології різного часу [149, с. 52].

Попри значно меншу тривалість із перших досліджень молдавська група пам'яток вивчена набагато краще за голіградську. Як вже йшлося вище на території України, значну увагу було приділено бронзовим скарбам та городищам на яких і здійснювалися найчастіше розкопки тоді як поселення вивчені недостатньо. Це ж стосується і могильників, який попри значну територію поширення культури, досліджений лише один.

На території Молдови ми маємо серію поселень, що були дослідженні значними площами, однак більшість із них датуються раннім періодом, тоді як пізні дослідженні набагато слабше: Голеркани, Лукашівське городище (нижній шар), Кишинів, Ганськ, Изворул луй Лука, Петрушани, Мендрешти, Шолданешти та Селиште [149, С. 51-102; 154, С. 110-148; 153, С. 104-140; 151, С. 71-89; 144, С. 54-71; 142, С. 107-120; 140, С. 256-267; 139, С. 1-143].

Поблизу кількох поселень досліджено і могильники, що деякі дослідники вважають синхронними із першими. До таких можемо зарахувати Кукорець, Миндрешти, Шолданешти, Селиште [149, С. 51-102; 139, С. 88-105; 138, С. 100-113; 154, С. 110-148; 153, С. 104-140; 139, С. 1-143].

Якщо вдаватися у порівняння з територією України то більшість поселенських пам'яток з території Молдови дослідженні значними площами та опубліковані, чого не можна сказати про перші.

Стосовно бронзових речей їх також у великій кількості було виявлено і на території Молдови, що було відображено у кількох працях, серед яких є і узагальнююча, чого немає на території сучасної України [163, С. 28-59; 133, С. 129-137; 132, С. 198-208; 141, С. 54-82].

Отже, можемо підсумувати, що стан вивчення Гава-Голіградської культури загалом є незадовільним. На сьогодні ряд важливих питань є або до кінця не з'ясований, або вже відносно застарілий та потребує новітнього перегляду. Ситуація досить контрастує між різними територіями, адже попри досить тривалий час вивчення культури на теренах України поселення та могильники вивчені недостатньо, або дуже незадовільно, тоді як на території Молдови ми маємо ряд досліджених значними площами пам'яток, що дають численний археологічний матеріал.

2.2. Стан вивчення кераміки Гава-Голіградської культури

Керамічний матеріал є наймасовішою категорією знахідок на всіх пам'ятках Гава-Голіградської культури. Він також є надійним маркером культурної ідентифікації пам'ятки, її мікрохронології чи локальної приналежності, що робить його особливо цінним та інформативним поряд з іншими артефактами.

Станом на сьогодні нажаль відсутні фахівці, які б цікавилися безпосередньо керамічним посудом та різними аспектами його виготовлення чи використання. Попри значні колекції, що походять з ряду поселень чи городищ, дуже мало з них є хоч якимось опубліковані, що утруднює спроби створення класифікації, що б за рідким винятком була типовою для ареалу поширення культури. Відзначимо, що територія Молдови є деяким винятком із описаної ситуації, адже відомі поселення розкопувалися значними площами, а здобутий керамічний матеріал був опублікований, що дозволяє оцінювати стан його вивчення як достатній на цій території [149, С. 5-102].

Якщо розділити підняте питання на три частини, що буде відповідати трьом ключовим аспектам характеристики кераміки: технологічний, морфологічний та стилістичний то ситуація у порівнянні між ними дуже строката.

Питання технології виготовлення посуду є мабуть одним із найменш вивчених. Праць, щоб розкривали це питання широко на сьогодні немає, а у

публікаціях, автори обмежуються фактичною характеристикою домішок, керамічного тіста, обробки поверхні та стану випалу, чого зрозуміло є недостатньо. Мабуть лише Ігор Кирилович Свешніков приділив цьому хоч якусь увагу [101, С. 40-66]. Не зрозумілим є і наявність чи відсутність спеціалізованих гончарних печей, за допомогою яких можна було б випалювати посуд. Хоча деякі дослідники і припускають наявність останніх на основі кількох знахідок, однак тема дискусійна досі та не має належного опрацювання та підтвердження [157, с. 19; 76, с. 109; 73, с. 89; 139, с. 62].

Мабуть одним із найкраще розроблених аспектів є морфологія та типологія посуду, що в тому чи іншому вигляді розглядається майже у кожній публікації, що стосується кераміки. На сьогодні деякі розробки стосовно типів та форм ми маємо для всіх типів пам'яток: поселень, городищ та могильників [5, С. 62-76; 157, С. 7-34; 50, С. 238-287; 46, С. 48-55; 76, С. 106-111; 73, С. 88-91; 135, С. 291-316; 65, С. 56-122; 107, С. 134-142; 39, С. 84-106; 40, С. 131-146; 152, С. 128-134; 138, С. 100-113; 142, С. 107-120 та інші]. Однак даний аспект досить гостро потребує різного роду статистичних порівнянь та аналізів, що б дали можливість говорити про типовість типів та форм посуду, їхню поширеність чи рідкість на пам'ятках, наявність чи відсутність в різних регіонах конкретної форми. Як можемо бачити із публікацій таких розробок на сьогодні немає, що відкриває досить широкі перспективи для нових досліджень у цьому та інших напрямках.

Стилістичний аспект, або орнаменти вивчені досить посередньо, якщо порівнювати із двома першими. Загалом, як і з морфологією при характеристиці посуду з розкопок чи пам'яток загалом, автори згадують, описують чи дають більш розлогу характеристику і орнаментам. На сьогодні нажаль відсутні спеціалізовані дослідження орнаментів, які б проводили ґрунтовні статистичні та аналітичні вибірки та встановлювали чіткі тенденції у поширеності тих чи інших оздоблювальних композицій чи окремих елементів [158, С. 99-107; 159, С. 109-118; 157, С. 7-34; 149, С. 5-102; 101, С. 40-66; 46, С. 48-55; 65, С. 56-122; 10, С. 506-519; 40, С. 131-146; 45, С. 52-60; 152, С. 128-134; 138, С. 100-113; 151, С. 71-89; 144, С. 54-71; 142, С. 107-120; 139, С. 1-143].

Окремої дискусії вимагає термінологічний апарат, адже він істотно відрізняється. Частина археологів ділять керамічний матеріал на кухонний та столовий, що загалом є традиційним, але знову ж таки критерії поділу не чіткі та розмиті. Інші застосовують поділ за способом оздоблення поверхні: неліскованою та ліскованою [5, С. 65-78; 157, С. 7-34; 149, С. 5-102; 101, С. 40-66]. Це ж стосується окремих типів посуду, як от «корчаги» та «амфори», що ніби і описують один і той ж тип посуду, однак вживається досить роздільно [157, С. 7-34; 65, С. 56-122]. Таке ж питання можна поставити до виділених на багатьох поселеннях «чаркоподібних» виробів, що однак враховуючи велику ручку, радше варто називати черпаками [149, С. 5-102; 151, С. 71-89; 139, С. 1-147].

На сьогодні, нажаль, стаціонарні археологічні розкопки на пам'ятках Гава-Голіградської культури не проводяться. Але чимало з них відкриваються в ході польових розвідок, основними матеріалами яких, якраз таки є кераміка. Однак через фрагментарність останньої та відсутність узагальнюючої праці, щоб об'єднала та дала якісну характеристику посуду досить утруднюють інтерпретацію останньої.

Не визначеними є також локальні особливості посуду з різних регіонів, адже безумовно на такій значній території, будуть існувати свої особливості, що дозволили б виділити локальні групи, в середині яких посуд був би тотожним.

Отже, можна підсумувати, що попри існуючі напрацювання, яких немало, особливо для території Молдови у питаннях керамічного посуду невирішеним залишається ряд питань. На сьогодні найбільш перспективним напрямком дослідження є повторне опрацювання більшості керамічних колекцій з поселень та їхня вже повторна, детальна публікація, що б дало нам значну джерельну базу, опираючись на яку можна було б розробити узагальнену класифікацію керамічного посуду з усього ареалу поширення пам'яток Гава-Голіградської культури.

2.3. Загальні засади класифікації кераміки Гава-Голіградської культури

Підходячи до питання вивчення кераміки, будь-якої культури варто завжди звертатися до вже існуючих класифікацій та термінології, задля кращого

розуміння, як ситуації з вивчення даного аспекту так і вже існуючого трактування.

Одною із перших спроб створення універсальної класифікації посуду Гава-Голіградської культури можна вважати Ярослава Пастернака, що була здійснена у його фундаментальній праці з археології України у 1961 році [92, С. 280-281]. Дослідник загалом виділив п'ять типів посуду, опираючись на матеріали ще з міжвоєнних досліджень. Хоча дана класифікація на сьогодні втратила актуальність та не відображає реального стану справ, однак заслуговує на увагу, як одна з перших спроб.

Подібною спробою встановлення типового керамічного посуду для пам'яток, як західних областей України так і нововідкритих поселень та могильників Молдови є доробок А. Мелюкової, у якому на основі відомих на той час матеріалів із поселень Голігради, Новосілка Костюкова, Рапужинці, Іване Золоте, Галеркани, Кишинів, Шолданешти та інших було виведено свого роду класифікації [149, С. 5-102]. Авторка розділила керамічні вироби на дві групи за технологічними особливостями (чітко виділяючи ознаки кожної) та притаманні кожній групі типи та форми. Також значну увагу було присвячено і орнаменталі. Відзначимо, що класифікація заслуговує на увагу адже створена досить логічно, просто та послідовно, що дозволяє даний підхід використати і у нашому дослідженні.

Ще одна схема класифікації була розроблена Ігорем Кириловичем Свешніковим та опублікована у 1964 році [101, С. 40-66]. Автор поділив кераміку на дві групи, за технологічними та стилістичними ознаками [101, с. 46]. В середині першої групи, яка відображає імовірно «кухонну» кераміку, він виділив чотири основні типи: 1) великі горщики, 2) тонкостінні горщики тюльпаноподібної, або банкоподібної форми, 3) кубки, 4) товстостінні сковорідки. Фактично до кожного типу поданий один або більше рисунків із поселень, що яскраво ілюструє та дає змогу читачу переконатися у висновках автора. Важливо, що окрім морфологічних ознак розглядаються також технологічні особливості та специфіка та орнаменти [101, С. 46-48].

Друга група, згідно опису підходить під більш традиційну категорію «столова». В ній вже виділено п'ять типів із п'ятьма додатковими підтипами до деяких. Як і попередню групу, автор ілюструє рисунками, шукає аналогії, дає характеристику та описи особливостей чи типових ознак технології виготовлення чи орнаментів [101, С. 48-52].

Загалом, хоча автор на момент 1964 року, мав досить обмежений набір артефактів, на яких і вибудував власну типологію, вважаємо за потрібно визнати її досить вдалою та гармонійною. Підхід та деякі схеми класифікації ми застосували і у нашому дослідженні. Хотілося б відзначити, що дослідник майже всі виділені типи ілюструє рисунками профілів, що дозволяє краще розуміти форму та зручніше використовувати її на практиці.

Наступна класифікація, яка вартує уваги є доробок Галини Іванівни Смірної, що провела досить масштабні дослідження, еталонної для даної культури пам'ятки Магала, що поблизу Чернівців на Буковині [157, С. 7-34]. Так власне дослідниця виділила на ній кілька горизонтів у тому числі раннього та пізнього етапів, що дає можливість нерозривно дослідити керамічний комплекс усього періоду існування культури і простежити певні хронологічні відмінності, що дало б змогу удосконалити датування нових пам'яток, що відомі виключно за керамічним матеріалом.

Дослідниця поділяє кераміку раннього горизонту на дві великі, а також у певній мірі «класичні» групи кухонну та столову. Для кухонної кераміки, вона виділяє лише горщики, а столової миски, чашки, кубки, невеликі чашоподібні посудини, корчаги. Авторка проводить широкі порівняння раннього керамічного комплексу з верхніми горизонтами поселення, що досить цікаво та дозволяє прослідкувати еволюцію посуду у різний час існування пам'ятки. Хоча авторка і доповнює виділені типи посуду ілюстраціями, все ж їх досить невелика кількість [157, С. 20-21].

Для кераміки верхнього горизонту Магали, що відповідає пізньому періоду існування культури, авторка відзначає збільшення кількості типів [4, с. 25]. Вона дає їх узагальнений перелік та деякі власні висновки. Хоча дослідниця і

обмежилася характеристикою керамічних колекцій, лише однієї пам'ятки, однак поселення Магала досі вважається еталонним та одним із найцінніших у розумінні та періодизації культури, що авторка і намагалася також прослідкувати у кераміці, поділивши її на дві групи за хронологічною приналежністю, та ряд типів.

Однією з найновіших розробок типології та класифікації кераміки Гава-Голіградської культури на сьогодні можна вважати доробок Миколи Бандрівського, що вийшла друком у його монографії під назвою «Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи - на початку доби раннього заліза» у 2014 році [5, С. 1-574].

Дослідник поділяє посуд на два класи за оздобленням поверхні (лискованою та неліскованою поверхнею) в середині кожного виділяється серія видів та підвидів, що на думку автора типова для пам'яток Гава-Голіградської культури. Хотілося б відзначити, що на жаль автор не розділяє хронологічно здобутий матеріал, а у класифікації фігурує посуд з ранніх та пізніх пам'яток в одних групах, що на нашу думку є дещо невдалим. Також виділено чималу кількість видів та підвидів, що теж може бути дискусійним, адже дуже часто вибірка виробів є дуже скромною та обґрунтовується лише одним і деколи дуже фрагментарним виробом. Підхід за яким посуд розділяється за типом обробки поверхні на групи, а не особливостями гончарного тіста чи призначення дещо спотворює поділ, адже в категорію неліскованої потрапляють миски, черпаки та інші типові саме для столової речі. Окрім цього, у класифікацію додані солеварні поселення Прикарпаття, що на нашу думку мають дуже специфічний набір кераміки, через специфіку побуту та ремесла мешканців і його радше треба розглядати окремою групою ніж з іншими пам'ятками, мешканці яких не займалися варінням солі.

Отже, можна підсумувати, що на сьогодні вже існує кілька класифікацій кераміки Гава-Голіградської культури. Вперше це спробував зробити Ярослав Пастернак, однак його поділ є досить поверхневим та на сьогодні застарілим. Досить цікаві та заслуговують уваги доробки А. Мелюкової, І. Свешнікова та Г.

Смирнової. Перші два розробили узагальнену класифікацію за відомими на той час матеріалами з території України та Молдови (А. Мелюкова) і попри деяку застарілість через відсутність хронологічного поділу та нового матеріалу, що сьогодні відомий, вони є актуальні та деякі підходи будуть використанні і нами. Галина Смирнова хоча і опирається переважно на матеріали з Магали, однак цінність її розробки у хронологічному поділі кераміки, виділенні особливостей та ознак притаманних ранньому та пізньому періодах.

Що стосується найновішої класифікації, яку розробив М. Бандрівський у 2014 році, то вона має значні недоліки, які ми вже розглянули. Хоча вона теж заслуговує на увагу, та включає новий матеріал, що був здобутий за другу половину ХХ – початок ХХІ століття, однак все ж потребує деяких напрацювань та вдосконалення.

РОЗДІЛ III. ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ КЕРАМІКИ ГАВА-ГОЛІГРАДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Хотілося б відзначити, що технологія виготовлення є однією з найслабше вивчених аспектів керамічних посудин Гава-Голіградської культури. Спеціалізовані праці взагалі відсутні, а окремі згадки у статтях, де автори публікують здобутий матеріал на пам'ятках обмежуються згадками про колір черепків, домішки та рідше якість кераміки, не додаючи інших деталей. На сьогодні майже не зафіксовано сліди керамічного виробництва на поселеннях чи городищах, як і спеціалізованих майстерень чи слідів більш вірогідного домашнього виробництва. Всі ці обставини вказують на перспективність вивчення даного аспекту та гостру потребу у нових, спеціалізованих дослідженнях.

3.1. Технологія виготовлення керамічного посуду

Якщо цю проблематику розглянути глобально, то потрібно відзначити, що це дуже складний процес із рядом проміжних підготовчих та технічних етапів, що потребують значної кількості часу та підходів. Виготовлення посуду, особливо більш складніших форм, вимагало розуміння техніки, мати навички виробництва та спеціалізовані приміщення чи ділянки, де б цим можна було займатися.

Першим кроком у цьому ремеслі є заготовка безпосередньо глини, яка імовірно відбувалася поблизу селища, адже щонайменше Подністров'я досить багате на глинисті поклади, де часто вони доступні просто на поверхні без додаткового облаштування копанок. Після цього глину необхідно залити водою та витримати її певний проміжок часу, задля рівномірного просочування та зволоження, після чого вона стає придатною до використання. Наступною етапом є рівномірне та дбайливе промішування, задля видалення непотрібних домішок та сміття й отримання однорідної густої маси. Таким чином ми отримуємо гончарне тісто, яке в залежності від задуму вже може розроблятися по різному та з різними домішками.

Загалом у керамічних колекціях є дві за своїми технічними характеристиками групи: кухонна та столова, перші з яких мають більш товстіші стінки та гірше виготовленими тоді, як друга група більш витончена. Такий поділ зумовлений у побутовому використанні посуду, адже кухонна група призначена для приготування на вогонь чи інші маніпуляції, що потребують особливих технологічних характеристик. Так, домішками виступали грубі та великі за розмірами шматки переважно шамоту, жорстви. Для столового посуду часто використовували пісок, чи дрібнозернистий шамот, що дозволяло цим посудинам бути більш тонкими та мати більш витончену поверхню [101, с. 46].

В залежно від розміру та форми виробу спосіб його формування міг відрізнятися. Для великих посудин використовували техніку стрічкового способу формування, коли з наперед заготовленого гончарного тіста робили стрічки фіксованої товщини і вже на готове денце наліплювали їх. Після наліпки кількох рядів руками, або інструментом їх стягувалося догори, таким чином утворюючи суцільну стінку. Пізніше нерівності могли бути згладжені ангобом, а як ми знаємо значна частина посудин у середині має чорне лошіння, то гончарі цієї культури надавали цій частині виготовлення особливе значення. Менші за розміром посудини або не надто складної форми виробу могли виготовити із суцільного шматка глиняного тіста, надаючи йому руками потрібну форму та вигини [139, С. 62].

Після завершення формування виробу, якщо це кухонні горщики, що не мали орнаментациї, то їх ставили у спеціальне місце, імовірно тїнь, щоб вони могли рівномірно просохнути та не потріскати. Або ще відносно вологими, або вже по більш підсушеній поверхні наносився ангоб, щоб згладити нерівності виробу та надати йому однорідної поверхні [157, с. 25]. Якщо у випадку із столовою та рідше кухонною керамікою передбачалося орнаментувати виріб, то це виконувалося ще по сирій, достатньо вологій глині.

Як нам відомо, основними типами орнаменту на посудинах Гава-Голіградської культури є: різного роду канелюри, наліпні ручки-упори, виступи, шишечки та в окремих випадках валяки. Посуд раннього етапу масово на своїй

поверхні мав характерні та доволі специфічні розчоси. Виконання цих прикрас для посуду потребувало спеціалізованих інструментів, про які нажаль ми взагалі не маємо даних. Імовірно це мали б бути якості гребені або штампи [65, с. 61], адже можемо прослідкувати однакову відстань між канелюрами та приблизно однакову глибину їхньої глибини, але вона могла і виконуватися однозубим інструментом. Деякі автори також згадують про загладжування поверхні пучком трави (частіше для посуду раннього періоду) або дощечкою через характерні сліди на поверхні [149, с. 22; 101, с. 46].

Поверхня, окрім орнаментів, часто додатково оброблялася, адже ми маємо чимало чорнолощених, майже лакованих з вигляду посудин. На думку І. Свешнікова такий результат добивався за рахунок використання жиру, яким інтенсивно просочувалася поверхня в ході лошіння, а чорний колір на думку дослідника добивався шляхом закопчування виробів. Поверхню оброблених виробів додатково змащували жиром та прогрівали, внаслідок чого вона ставала водонепроникною та набувала доброго лиску.

Після рівномірного просушування посуд випалювався, однак для кераміки Гава-Голіградської культури ми майже не маємо відомостей у який спосіб це відбувалося. Галина Смирнова виявила на поселенні Магала піч, яка містила в собі частини кераміки столового призначення. Імовірно, такий посуд не мав би контактувати із вогнем, позаяк, для такого напрямку роботи виробу мали мати більш грубші стінки. Натомість тут вони були виявлені, що може вказувати на думку про використання печі в якості гончарної. Натомість Ігор Свешніков переконує, що випал відбувався на вогнищах, адже за його спостереженням в кількох черепках з розкопок Городниці серед домішок були фрагменти вапняку, що не змінили своєї фактури та не перетворилися під дією температури на вапно. Це підказало йому, що імовірно температура випалу посудин становила приблизно 500 °С, що досягається при відкритому вогнищу. На користь цієї теорії, автор наводить приклад, що часто внутрішня поверхня посуду має рожевий відтінок, що свідчить про недостатню випалену внутрішню сторону, що була віддалена від жару та через низьку температуру не могла прогрітись до

рівня зовнішньої поверхні [101, с. 46]. Хоча ця думка, ще може бути переглянута, однак до неї і схиляється В. Лапушнян, апелюючи до пам'яток Республіки Молдови [139, С. 62].

Отже, можна підсумувати, що станом на сьогодні наші знання про керамічне виробництво досить примітивні та недостатні. Відсутні спеціалізовані праці, які б досліджували цей аспект, а у тих які хоч якось це розкривається подають досить узагальнену інформацію із власних припущень чи спостережень. Мабуть лише Ігор Свешніков та В. Лапушнян підійшли до цього питання більш системно.

Лише В. Лапушнян у своїй монографії більш детально звернувся до технології виготовлення посуду, називаючи такою стрічковий метод ліплення, коли з гончарного тіста формуються стрічки та поступово нарощуються даючи висоту стінці посудини. Стосовно орнаментациї та ангобування, деякі дослідники припускають використання штампів, дощечок та пучків трави, однак хоч якісь вироби, які можна було б ідентифікувати як гончарні інструменти для орнаментациї не виявлено, або ж не ідентифіковано, як такі.

Що стосується випалу то все теж досить не однозначно. З одної сторони Галина Смирнова виділила на поселенні Магала піч із розвалами горщиків та припустила її відношення до гончарної, а також Юрій Малєєв виявив на поселенні Заліщики теж кілька печей із розвалом кераміки у ній, однак не вдався до пояснень такого явища. З іншого боку, Ігор Свешніков досить переконливо та, наскільки це можливо, аргументовано наполягає на випалені посуду на вогнищах, апелюючи це виявленням домішок вапняку, що не перетворився на вапно внаслідок великої температури, що вказує на незначну температуру випалу. Також дослідник апелює до внутрішнього кольору багатьох посудин, що є розовим чи наближеним до такого, що свідчить про неоднорідність випалу та відсутність сталості температури, що вказує на вогнище. Його думку підтримав і В. Лапушняк.

3.2. Традиція керамічного виробництва та спеціалізовані споруди.

Тема традиції виробництва кераміки майже взагалі не піднята у літературі. На сьогодні відомості із цієї теми ми маємо лише у монографії В. Ляпушняна, для пам'яток Молдови. Так, апелюючи до того, що на сьогодні немає достовірних та якихось конкретних відомостей про хоч якийсь ремісничий виготовлення кераміки, як і не виявлено жодної споруди чи площадки, яку б можна було б ідентифікувати, як виробничий приміщення по виготовленню кераміки. Автор припускає про виключно домашнє виробництво посуду, де кожна сім'я чи можливо дещо більше коло людей виготовляли посуд автономно та для власних потреб. Враховуючи розглянуті обставини імовірного випалу посуду, а також неоднорідний колір різних частин одної посудини, що нерідко трапляється, імовірно варто схилитися до тез В. Ляпушняна [139, с. 62].

3.3 Спеціалізовані споруди

Вважаємо за потрібне додатково розглянути згадані споруди (печі) в яких було виявлено кераміку та, яка за припущенням авторів розкопок імовірно могла б бути гончарного виготовлення, а також контекст знахідок, що дуже цікаво.

Загалом ми маємо згадку про два поселення з таким випадком – Магала та Заліщики. Піч із поселення Магали походить із шару раннього періоду. Оскільки вона дуже погано збережена її конструкцію відтворити ми майже не можемо. З того, що Галина Смирнова змогла простежити маємо таке: вона мала куполоподібне, глиняне перекриття, про що свідчать фрагменти обмазки із слідами прутиків, деталі нижніх частин печі перетворилися на пил в ході розчистки, а на дні цієї конструкції лежали фрагменти роздушених посудин [157, с. 19].

Окрім цього, авторка відзначала дуже цікаву деталь: знахідки округлих предметів, що були вирізані із стінок лощених посудин. Дослідниця пояснила їх призначення, як прокладок між посудом під час випалу у печі, що з її слів зазвичай зустрічаються у гончарних печах. Також факт, того що виявлені тут фрагменти належали у тому числі і столовим виробам, що не клалися на вогонь,

змушує думати про все ж використання пічки в якості випалювального пристрою для посуду.

Інший випадок – це печі із поселення Заліщики, що датується розвинутим періодом. Тут автор більш скромно описує піч та кераміку просто констатуючи факт наявності. Цікавим є те, що вона знаходилася поза межами житла, і наявність у ній кераміки може натякати на гончарський її характер. Інша піч, що була виявлена у 1971 році була наступної форми: черінь печі розміром 1,8 на 1,25 м. була на рівні підлоги, задня частина стінки була заокруглена, перекриття було збудовано з глини з внутрішньою каркасною конструкцією та тонких сланцевих плиток, але верхня частина печі назагал зруйнована. В середині цієї споруди було виявлено кераміку, але без уточнення про її кухонну чи столову приналежність [73, С. 88-89]. Нажаль, Юрій Малєєв не висловлювався стосовно пояснення цього факту, звичайним побутовим використанням печі чи як гончарної [76, с. 109].

Хоча Галина Смирнова і припускає використання печі для випалювання кераміки, апелюючи це наявністю керамічних прокладок у вигляді фрагментів кераміки спеціально вирізаних для цього та столової кераміки, яка не ставилася на вогонь, проте немає аналізу стану самої випаленої кераміки, чи вона була вже повністю готова чи недопалена. Також, немає порівняння із іншою відомою з цього культурного шару керамікою, що б стосувалося характеру та якості випалу. Це змушує нас вважати ці дані недостатніми для визнання наявності спеціалізованих пристроїв (печей) для випалення кераміки і все ж остаточно підтримати думку І. Свєшнікова та В. Ляпушняна про випалювання у домашніх вогнищах чи спеціалізованих ямах, однак і беззаперечних прикладів останніх ми також не маємо.

Що стосується згаданих спеціалізованих вогнищ, що могли бути використанні для випалення кераміки не зафіксовано. Зрозуміло, що їхня фіксація вимагала б виявлення у такій ямі невипаленої чи недопаленої посудини чи її більш менш профільних фрагментів, чого не було виявлено, однак сліди вогнищ біля житла на поселеннях фіксуються, щонайменше на поселенні

Заліщики, однак ми знову ж таки не можемо із впевненістю говорити про її призначення [73, с. 89].

Отже, можна підсумувати, що тема традиції виробництва посуду у населення Гава-Голіградської культури ще досі майже не досліджена. Єдиною спробою можна назвати В. Ляпушняна, котрий припускає відсутність централізованого гончарного виробництва, як ремесла, а виключно хатній варіант виробництва, коли її виробляли у кожному житлі автономно. Що стосується двох поглядів на випалювання кераміки, то імовірно варто схилитися до випалу виключно на вогнищах, адже наявні на сьогодні печі, що ми можемо імовірно зарахувати до числа випалювальних пристроїв для кераміки є досить слабо доведеним та найімовірніше наявні там фрагменти посуду є ситуативним явищем, яке не варта пов'язувати із спеціальним розміщенням у печі з метою випалу.

РОЗДІЛ IV. МОРФОЛОГІЯ ТА ТИПОЛОГІЯ КЕРАМІКИ ГАВА-ГОЛІГРАДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Загалом у питаннях характеристики керамічного комплексу одним із найважливіших, але водночас і складних та багатограним є типологія посуду, адже будучи досить консервативним, він має свої особливості на віддалених одне від одного пам'ятках і завжди буде мати власні локальні особливості, що не дозволить створити універсальну класифікацію, яка б беззаперечно працювала при виділенні та інтерпретації нових комплексів.

Окрім локальних особливостей, не потрібно забувати і про специфіку поселень, адже переважно землеробські та скотарські пам'ятки Поділля та Буковини, будуть мати свій набір характерних типів посуду, тоді як виробничі комплекси солеварів Прикарпаття, матимуть в силу специфіки свого ремесла свої, характерні виключно їм, що варта враховувати при спробі створення класифікації окремого регіону, чи загалом ареалу поширення культури.

Цікавою темою для дискусії є абсолютна подібність керамічних комплексів із різного типу пам'яток.

Юрій Малєєв стверджує, що кераміка з городищ фактично така ж, як і на поселеннях [146, с. 93], однак він не уточнює, чи має на увазі обстежені ним поселення навколо городища Лисичники, що за його ствердженнями є синхронні по часу чи загалом і пам'ятки з інших районів. Не апелює дослідник і до якоїсь статистики чи порівняльного аналізу, імовірно посилаючись на власні візуальні спостереження при вивченні керамічних комплексів.

У своїй праці Юрій Малєєв та Лариса Крушельницька висловлювалися про тотожність посуду з поховальних пам'яток з іншими: «Як вже згадувалося кераміка з поховань повторює форми побутових посудин...» [136, с. 126]. Однак, на момент виходу праці у 1990 році, на території України були відомі лише могильники у с. Сопіт, Завалля, Колодрібка та Кривче, і, то масштабні роботи проводилися лише на першому, інші відомі за окремими знахідками, або й випадковими, що ясна річ не дає можливості стверджувати про якісь факти.

Микола Бандрівський у своїй класифікації, що вийшла у 2014 році широко використовує матеріал та типи, що були виділені Ларисою Крушельницькою на солеварних поселеннях Лоева I, Текуча I, Текуча II, Текуча III та інших. Недоліком такого підходу є те, що ті ж згадані «конічні» посудини не зустрічаються на інших поселеннях, що навіть розташовані поблизу, але не належать до солеварних, що змушує їх вважати винятковими, а не зараховувати до класифікації, що за заявкою назви роботи типова майже для всього на території України поширення культури.

Враховуючи всі вище перелічені аспекти, керамічні комплекси Гава-Голіградської культури нами були розділені на три групи: з **поселенських пам'яток, городищ та могильників** У середині кожної групи (за винятком городищ, що є виключно пізніми), ми будемо розглядати колекції з хронологічним розподілом: окремо ранні та пізні пам'ятки та з особливою увагою до географії поширення, щоб знайти відмінні риси українських та молдавських пам'яток.

4.1. Керамічні комплекси з поселенських пам'яток

Поселення є однією з наймасовіших пам'яток на всіх ареалах поширення культури, однак досліджено із них не так багато. Більшість відомі нам із розвідок, але порівняно із городищами та могильниками саме із перших маємо найбільшу вибірку посуду, через що типологія саме цих керамічних комплексів може стати основою для пам'яток Гава-Голіградської культури.

Важливим також є вивчення та особлива увага на різниці ранніх та пізніх комплексів, адже це допоможе вибудувати не спотворену класифікацію та проводити широкі порівняння різночасових наборів задля виділення спільних та відмінних рис. Отож пам'ятки Гава-Голіградської культури поділяються на ранні та пізні пам'ятки, а основним критерієм, окрім географії поширення та виробів із бронзи є оздоблення кераміки, адже саме за наявністю специфічного штрихованого орнаменту ми можемо віднести пам'ятку до раннього періоду та навпаки.

4.1.1. Кераміка з поселень раннього періоду

Ранні пам'ятки на території України вивчені на сьогодні досить слабо, а стаціонарні розкопки на них майже не проводилися. Серед тих, що відомі з літератури можемо виділити нижній середній горизонт поселення Магала (Магала III), Назаренкове, Городницю (ранньоголіградський шар) та пам'ятку в околицях с. Мамаївці. Натомість на території Молдови, вини вивчені краще та представлені поселеннями у с. Голеркани, околицях Кишинева, Лукашівське городище (голіградський горизонт), Ганськ, Ізворул луй Лука, Петрушени, Миндрешть.

Кераміка ранніх пам'яток, як і пізніх за технологічними особливостями гончарного тіста та поверхні розділяється дослідниками на дві групи: **кухонну** (гірша промішаність, рихлість, грубіші домішки, поверхня слабо, або майже не орнаментована, позбавлена лощення) та **столову** (добре промішана глина, дрібні домішки шамоту або дрібнозернистого піску, часто більш тонкостінні, витончені, із пишнішими орнаментами та часто лискованою заглаженою поверхнею).

Ще одним, критерієм для розділу може бути теоретичне функціональне використання. Так, загальноприйнятою є думка, що кухонна кераміка використовувалась для приготування їжі та клалася на вогонь, що вимагало від неї специфічного набору технічних якостей, що ми і прослідковуємо у керамічному тісті, а столова відповідно використовувалася радше для вживання, що теж вимагало від неї більшої охайності та певних технологічних параметрів. Однак у випадку із друшляками, що не виконували ні першу ні другу функцію, вважаємо за доцільне виділити такі вироби у окрему групу. Окрім цього, на пізніх пам'ятках ми маємо набір мініатюрних виробів, що за своїми розмірами не міг виконувати жодну із розглянутих вище функцій та імовірно виконував якусь культову роль, що є теж підставою для виділення їх у окрему групу.

Дискусійним є питання тарного посуду, адже цілих амфор нам відомо досить мало, а стосовно їхнього використання у якості тари для зберігання запасів, ми маємо наразі мало даних, як і зразків самих виробів, тому вважаємо

за потрібне на разі не поспішати із виділенням цього типу посуду, як окрему, самостійну групу. Кожна із них представлена своєрідним набором типів посуду, що поділяються на менші підгрупи за формами.

Кухонний посуд налічує у своєму складі лише один тип: **горщики**. Вони ж у свою чергу в залежності від деталей профілю можна поділити на:

1. Банкоподібні горщики із майже прямими стінками, що поступово звужуються до денця, вінця прямі або злегка нахилені до середини (Рис. 9: 1-5; 10: 1-8). Розміри: висота 22 см, діаметр вінця 17 см, діаметр денця 8 см.

2. До другої групи входять подібні банкоподібні горщики, але із опуклими стінками, однак стінка, як і у першому підтипі поступово звужується до денця (Рис. 11: 1-3; 12: 1-3). Розміри: висота 46 см, діаметр вінця: 16, 8 см, діаметр денця 6,8 см. Через істотну різницю вінчиків, цей підтип вважаємо за потрібне розділити на два менших:

2.1. Банкоподібні горщики із сильно відхиленими назовні вінчиками (Рис. 11: 1-9);

2.2. Банкоподібні горщики із злегка відхиленими назовні вінчиками (Рис. 12: 1-5).

Хоча термінологічний апарат дещо різниться залежно від автора, однак при порівнянні рисунків горщиків, що описані та названі по різному ми маємо схожість і не прослідковуємо реальну кричущу відмінність між ними. Тобто можна констатувати, що на ранньому етапі на території України як і на території Молдови кухонний посуд був схожий та представлений горщиками банкоподібної форми двох основних форм, однак друга має дві менші групи за сильно відмінним вінчиком (його нахилом та формою), що і спровокувало потребу поділу [159, с. 110; 157, с. 20; 149, С. 53-57; 65, С. 93-119; 151, с. 77; 144, с. 62; 142, с. 112].

Єдиний виняток, що потребує додаткового розгляду є горщик із Назаренкового, що має пелюсткоподібні вінця (Рис. 11:2). Такої форми вінець ми не зустрічаємо, а отже можна припустити, або про виняток, яких загалом багато на Прикарпатті в силу специфіки рельєфу та добування солі, або ж неправильне

трактування хронологічної належності чи посудини чи частини комплексу в якому він знаходився. На цьому ж поселенні Лариса Крушельницька виділяє горщики конічної форми та тюльпаноподібної форми, що теж не мають аналогій у нашому порівнянні, окрім того авторка не ілюструє ці типи якимись більш менш переконливими профільними малюнками, а посилається на доволі дрібні та непрофільні на наш погляд фрагменти, що ставить під сумнів наявність у цьому комплексі цих форм, або належність його до ранньоголіградської групи пам'яток [65, с. 94].

Столовий посуд є більш різноманітний за кухонний та представлений амфороподібними посудинами типу Вілланова (корчагами), мисками, черпаками, рідше чашами чи іншими посудинами по типу кубків чи округлотилих посудин. Що стосується термінології першого типу то тут маємо дуже велике різноманіття у літературі. У частини дослідників він називається «корчага», Галина Смирнова називає посуд цього типу з Магали III «корчаги типу Вілланова». Натомість Лариса Крушельницька застосовує термін «амфора», оскільки у більшій частині сучасної літератури, яка переважно розглядає пам'ятки пізнього етапу використовується назва амфори типу Вілланова, так ж цей тип посуду будемо називати і ми.

Амфороподібні посудини типу Вілланова є досить поширеними та зустрічаються фактично на всіх пам'ятках, що були нами включені у дослідження, а ми майже не маємо цілих чи хоча б повністю профільних посудин, що досить сильно утруднює визначення характерної форми виробу. За наявними формами ми можемо встановити більш менш характерну форму, яка однак має одну деталь, що відрізняється, в одних посудинах бочки випуклі та округлої форми, в інших вони більш гострі, що наближаються до гострореброї форми, інші знахідки також підтверджують цей поділ:

1. Амфороподібні посудини типу Вілланова з округлим корпусом, високим, сильно відігнутих назовні вінчиком та вузьким дном (Рис. 13: 1-4). Розміри: висота 16 см, діаметр горла 13 см, діаметр дна 7 см.

2.. Амфороподібні посудини типу Вілланова із сильно випуклими бочками по середині, що поступово звужуються до денця (Рис. 14: 1-2). Вінця на єдиному профільному виробі втрачені, однак на амфорі з Петрушан вони сильно відігнуті назовні, майже кратероподібної форми (Рис. 14: 4). Розміри: висота 15 см, діаметр вінця 10 см, діаметр денця 5 см.

Окрім згаданих форм ми маємо ряд зразків, що відомі нам за фрагментами із погано збереженим профілем. Багато із них мають дуже гострий кут заломлення при переході від шийки у вінця (Рис. 15: 1, 3, 6, 7), що не характерно для амфор першого типу, а можливо і другого, але через брак цілих посудин виділяти їх в окремий тип ми поки не в змозі [159, с. 110; 157, с. 20; 149, С. 53-57; 65, С. 93-119; 151, с. 77; 144, с. 62; 142, с. 112].

Миски є мабуть однією з найпоширеніших типів посуду, що трапляються у великій кількості та різноманітності майже на всіх поселеннях. Хоча часто, ці вироби трапляються у вигляді окремих фрагментів, однак за наявними зразками можемо говорити про п'ять підтипів за формами:

1. Миски із зрізано-сферичною формою стінок, що закінчуються округлим або чітко виділеним денцем. Ключовою ознакою цього підтипу посуду є сформовані у чотири або п'ять виступів вінця, що можуть нагадувати пелюстку (Рис. 16: 1-3). Розміри: висота 6 см, діаметр вінця 15,8 см, діаметр денця 5 см.

Відзначимо, що такого типу вінця часто зустрічаються у пізніх керамічних комплексах, натомість на ранніх ми бачимо їх лише на поселеннях Магала III та Назаренкове, що розташовані на Буковині та Прикарпатті. Хоча вінця на яких і знаходяться згадані риси трапляються у великій кількості, однак таких виступів не фіксується. Складно сказати з чим пов'язана така особливість, але можливо молдавські пам'ятки, дещо давніші за голіградські.

2. Миски зрізано-конічної форми із чітко вираженою придонною частиною. Вінця відігнуті назовні, денце вузьке (Рис. 17: 1-4). Розміри: висота 16 см, діаметр вінець 30 см, діаметр денця 6,8 см.

Вони зустрічаються рідко, і маємо один виріб із Магали III та два із Ізворуллуй Лука. Той факт, що вони походять і з території України та Молдови робить їх типовим для більшої частини території поширення пам'ятки.

3. Миски сферичної форми із округлим дном, що не відділяється від стінок, вінця злегка відхилені назовні (Рис. 18: 1-4). Розмір: висота 8 см, діаметр вінця 32 см, діаметр денця 6 см.

Миски є досить поширеною формою, та зустрічаються на багатьох поселеннях.

4. Миски загалом повторюють форму попереднього підтипу, однак є більш приплюснуті, що дещо змінює їхню загальну форму порівняно із першими, що вимагало виділення їх у окремий підтип. Вінця вже переважно загнуті до середини, денця на відомих виробках не збереглися (Рис. 19: 1-5). Розмір: висота 9 см, діаметр вінця 27 см, денце на відомих виробках не збережене.

Вироби зустрічаються лише на молдавських пам'ятках, але часто.

5. Миски опуклої форми із високими стінками, невеличким, злегка відхиленим назовні вінчиком та округлим дном (Рис. 20: 1-3). Розміри: висота 7,5 см, діаметр вінця 16,5 см, діаметр денця 6 см.

Миски цього підтипу досить рідкісні та типові лише для пам'яток Молдови. Однак і тут серед наявних зразків із трьох поселень ми маємо лише одну і чітку форму із Миндрешти, інші ж представлені фрагментарно. Хоча її не можна зарахувати до винятків, однак і особливо масового поширення вона не мала [159, с. 110; 157, с. 20; 149, С. 53-57; 65, С. 93-119; 151, с. 77; 144, с. 62; 142, с. 112].

Окрім розглянутих п'яти підтипів мисок, ми маємо кілька зразків із Лукашівського городища та поселення у Миндрешті, що мають випуклість в районі плічок чого ми не прослідковуємо на всіх інших виробках (Рис. 21: 1-4). За цією деталлю корпусу, ці вироби могли б бути виділені у ще один шостий підтип, однак жоден із виробів не є повністю, або хоч би на половину профільним, щоб достеменно встановити форму. Враховуючи фрагментарність мисок їх можна

зарахувати до окремого підтипу, однак за наявної джерельної бази, ще не можуть бути виділені у окремий підтип [149, с. 58; 139, с. 74].

Що стосується ще однієї категорії посуду, що також часто зустрічаються на поселеннях є невеликі посудинки, часто сферичної форми, що переважно доповнювалися великими ручками на одному із країв. В літературі думка про них, як і термінологічний апарат дуже відмінний та місцями навіть не зрозумілий. У частині праць їх називають «чарки», або «чаркоподібні посудини», що викликає у нас деяке подивування [149, С. 53-57; 142, С. 71-73]. Якщо відходити з позиції функціонального призначення чарок у сучасному розумінні то це без виключення споживання алкогольних напоїв, чи на кшталт їм. Даних про таке використання населенням Гава-Голіградської культури цих посудин ми не маємо, як і вживання ними алкоголю, як такого. В другій частині праць, фігурують черпаки, чаші чи кубки [157, с. 20; 151, С. 77-86; 144, С. 59-62; 142, С. 110-112], що на нашу думку є більш коректним та ми віддаємо перевагу використати саме останній термін «черпаки» або «черпакоподібні посудини», для виробів із петлеподібною ручкою. Ще однією проблемою є ідентифікація черпаків, якщо ми маємо фрагменти виробу без ручки (Рис. 24: 1-7). Виникає сумнів їхньої приналежності до черпаків.

Зрештою ми виділили ті вироби, які без сумнівів можна зарахувати до **черпаків**. За наявними цілими або реконструйованими формами, всі черпаки мають подібну будову тулуба, однак за одною деталлю, що сильно змінює форму є бочок, що в одних виробках він гострий в інших опуклий. За цією особливістю вважаємо за доцільне виділити два підтипи черпаків:

1. Черпак сферичної форми із гострим ребром приблизно по середині висоти, із відігнутих назовні вінчиком та майже не виділеним від тулуба, округлим дном (Рис. 22: 1-2, 3-4). Ручки були петлеподібною форми із нахилом назовні, або горизонтальні (Рис. 23: 1-2). Розміри: висота без ручки 5 см (самого тулуба), висота всього виробу (з ручкою) 8 см, діаметр вінця 12,6 см, діаметр дна 6 см.

2. Черпаки також сферичної форми, але з більш округлим бочком, що переходить у округлу придонну частину, вінця відігнуті назовні (Рис. 23: 1-3, 4). У всіх зразках ручки злегка або під більшим кутом відхилені назовні, а за формою більших (Рис. 23: 2-3) та менших (Рис. 23: 1) розмірів, але загалом петрлеподібні. Розміри: висота без ручки (лише тулуба) 7 см, висота всього виробу (з ручкою) 10,6 см, діаметр вінця 10,4 см, діаметр денця 6 см.

Також маємо численні зразки, що загалом за формою тулуба нагадують черпаки, однак на збереженій частині відсутні ручки-петлі, що утруднює їхню інтерпретацію. Їх важко віднести до категорії кубків, адже як і у випадку з черпаками в нас немає впевненості, що ручки точно були відсутні. Найімовірніше їх все ж варта зарахувати до числа черпаків. За формою вони загалом повторюють два виділені підтипи та повторюють їх форми. До першої підгрупи вважаємо за доцільне зарахувати вироби із Ганська, Ізворул луй Лука, Миндрешти (Рис. 24: 1, 5, 7). До другої підгрупи можна віднести фрагменти виробів із Ганська та Миндрешти (Рис. 23: 2, 3, 4, 6) [159, с. 110; 157, с. 20; 149, С. 53-57; 65, С. 93-119; 151, с. 77; 144, с. 62; 142, с. 112].

Також із поселень походять численні фрагменти ручок та частин корпусу із їх залишками. Із збережених ручок, ми можемо встановити, що вони були більшого (Рис. 25: 1, 3, 4, 10, 11, 12, 14) та меншого розміру (Рис. 26: 2, 9, 13), однак загалом одної петлеподібної форми. Однак на більшості з них встановити форму неможливо, лише окремі фрагменти дають підставу віднести форму їхнього корпусу до сферичної (Рис. 26: 1, 2, 4, 6, 7, 8).

Мало які дослідники виділяють кубки у керамічних комплексах ранніх пам'яток Гава-Голіградської культури. Однак у нас є кілька виробів, що без сумнівів варта зарахувати до згаданої категорії, адже за морфологічними характеристиками, вони повністю підходять під загальні уявлення про цей тип посуду. За наявними зразками, серед **кубків** можна виділити два підтипи:

1. Кубки округлої чи овальної форми тулуба, однак спільною їх рисою є виступи вінця, що оформлені у вигляді чотирьох чи п'яти виступів-пелюсток. Денце в одних виробів чітко виділене та широке (Рис. 25: 1), а в інших округле

та не відділяється від стінок (Рис. 25: 2). Розміри: висота 9, 9 см, діаметр вінець 13, 2 см, денце 4 см.

2. Кубок погано збережений (нижня частина виробу втрачена), однак за збереженою формою має витягнуту, овальну форму. Він не оснащений виступами-пелюстками на вінцях, що і є причиною виділення його в окремий підтип. Вінця ж рівні та злегка відігнуті на зовні, денце втрачене. Розміри: висота 6 см (збереженої частини), діаметр вінець 12 см, денце втрачене.

Зауважимо, що цей тип посуду дуже рідкісний та зустрічається фактично лише на трьох поселеннях, однак і українських і молдавських, що дає підстави вважати кубки поширеним на всьому ареалі існування культури, однак у доволі нечастих випадках [159, с. 110; 157, с. 20; 149, С. 53-57; 65, С. 93-119; 151, с. 77; 144, с. 62; 142, с. 112].

Чаші, як тип посуду майже не виділяється на поселенських пам'ятках, однак все ж відомі з поселень Магала III та Петрушани. Однак автори, або не дають ілюстративного матеріалу до виділеного типу (Галина Смирнова при виділені чаш на поселенні Магала III), або називають так вироби, які ми зараховуємо до черпаків (Олег Левицький). Однак із поселень Городниця (ранній шар) та Изворуллуй Лука походять дві посудинки, що за своїми морфологічними особливостями можуть бути зараховані до цієї категорії посуду. Жодна із них не є цілою, від першої збережено нижню частину (Рис. 26: 1), а від другої фрагмент вінця (Рис. 26: 2).

Наявність браку більшої кількості та цілих чаш не дозволяє виділити в цій групі якісь підтипи, однак за наявними даними вони були округлої чи овальної форми, із чітко виділеним денцем та невеликими, прямими вінцями.

Наявність їх на українській та молдавській пам'ятках наштовхує на думку про типовість для всього ареалу поширення культури, однак брак подібних знахідок на більшості поселень змушує віднести цю категорію посуду до рідкісних зразків [65, С. 94-118; 144, С. 59-62].

Ще один тип посуду репрезентують невеликі **горщики із S-подібним профілем**. Загалом вони мають однакову форму, однак за формою бочків їх можна розділити на два підтипи:

1. Горщик з округлою формою тулуба із різко відігнутим на зовні вінчиком, що переходить у випукле ребро приблизно по середині тулуба посудини та утворює гостре ребро, що загалом утворює S-подібний профіль. Денця не збереглися, однак за відтвореною формою імовірно вони були округлої форми (Рис. 29: 1, 3). Розмір: висота 9 см, діаметр вінця 12 см, діаметр денця 7 см.

2. Горщики загалом точно повторюють форму попереднього підтипу, однак для цього підтипу характерним є більш опукле ребро, що сильно не виступає із профілю посудини (Рис. 29: 2, 4-5). Розмір: висота 7,2 см, діаметр вінця 12 см, діаметр денця 6 см.

Як і у попередніх випадках, вони представлені лише на окремих поселеннях, але і на території України і Молдови, що дозволяє зарахувати їх, як до рідкісних але типових виробів в ареалі поширення культури [9, с. 20; 148, С. 77-86].

З поселення Магала III походить виріб, що можна визнати унікальним, який не типовий для всіх інших поселень, як на теренах України так і у Молдові. Мова йде про вазочку із гострими ребрами, які оснащені виступами-упорами, невеликі злегка нахилені до середини вінця та невеличку циліндричну ніжку (Рис. 29). Нажаль авторка дослідження не уточнювала розмір виробу, а у публікації відсутня розмірна сітка, тому встановити розміри важко, однак безумовно мова йде про унікальний виріб, який не типовий для носіїв культури і може бути зарахований імовірно до локальних виявів [157, С. 20].

Також із поселень раннього періоду походять вироби, що ми можемо ідентифікувати як друшляки. Це посудини із численними наскрізними отворами по всьому корпусі, що призначався імовірно для зціджування сиру.

За технологічними характеристиками, ці вироби найбільш підходять до столового посуду, однак за призначенням з них і не їли, як у випадку із

останніми, так і не готували їжу та не клали на вогонь, у них була третя ціль використання. Імовірно це може стати причиною виділення цієї кераміки у третій технічний посуд. Рішення може бути дискусійним, адже ніхто ще не виділяв із дослідників цю групу, однак враховуючи все вище перелічене можна спробувати зробити так.

Технічний посуд представлений двома виробами, що у літературі називаються **друшляками**:

1. Посудина конічної форми, стінки якої поступово звужуються по напрямку до денця, вінця злегка загнуті до середини, денце втрачене. По всій збереженій частині тулуба впритул до вінець, посудина оснащена наскрізними проколами, що нанесені не системно, але приблизно всі одного діаметру (Рис. 31: 1). Розміри: висота збереженої частини виробу 9 см, діаметр вінця 11 см, денце втрачене.

2. Друшляк сферичної форми із прямими горизонтальними вінцями та округлим дном. Отвори нанесені без чіткої системи та також є орієнтовно однакового діаметру (Рис. 31: 2). Розміри: висота 7 см, діаметр вінця 12,5 см. Відзначимо що за залишками основ кріплення, автор вважає, що до цього друшляка була ще ручка, що нагадувала ту, якими оснащували черпаки, однак вона на жаль була втрачена.

Хоча такого типу посуд, мав би бути на всіх поселеннях, враховуючи поширеність скотарства, однак маємо вироби лише з поселення Ганськ, що і були нами розглянуті, а на інших поселеннях такі вироби не виявлені [151, С. 77-86].

4.1.2. Кераміка з поселень розвинутого (пізнього) періоду

Поселення, що репрезентують розвинутий або пізній період Гава-Голіградської культури представлені двома групами пам'яток: пізньою голіградською на території західних областей України: Магала IV, Голігради, Новосілка Костюкова, Іване-Золоте, Заліщики-III, Гірське, Блищанка ур. Над Гнилою, Блищанка ур. Горби, Мишковичі, Лисичники ур. Городище та

шолданешською на території Республіки Молдова: Шолданешти, наземне житло на могильнику Селиште.

На відмінну від ранніх пам'яток, що краще досліджені та відомі на території Молдови, а в Україні представлені лише кількома поселеннями, що хоч якось дослідженні. У пізньому періоді ж ситуація дзеркальна, адже більшість відомих пам'яток походять із України, а на більшості із них відбувалися стаціонарні археологічні роботи, або результати розвідок опубліковані із додаванням рисунків здобутого матеріалу, на території Молдови ж їх відомо мало.

Керамічні комплекси представлені, як і ранні трьома основними типами посуду, що поділяються за технологічними особливостями (поверхня, наявність чи відсутність чорного лощення, орнамент) чи функціональним призначенням на кухонну, столову та технічну. Новим для пам'яток цього періоду є мініатюрні посудини, що теж виділяються в силу специфіки імовірного функціонального використання у окрему групу.

Кухонна кераміка, як і на ранньому етапі має більш грубе та погано вимішане тісто, великі домішки шамоту, грубу часто не лисковану поверхню та орнаментувалися переважно ручками-упорами або іншими відносно примітивними орнаментами, що і є їхньою відмінною рисою. Виділяється вже кілька типів посуду, однак **банкоподібні горщики**, як і у попередній період є головними, хоча і більш різноманітними за формами:

1. Банкоподібні горщики із прямими стінками, що звужуються у напрямку до денця, денце широке та плоске, вінця зустрічаються усіх типів: загнуті до середини (Рис. 32: 1, 4), прямі (Рис. 32: 3, 5, 7, 9) та відігнуті на зовні (Рис. 32: 2, 6, 8). Розміри: висоту та діаметр денця встановити важко (через відсутність розмірної сітки у публікації єдиного цілого виробу цього підтипу), діаметр вінця 32 см.

2. Банкоподібні горщики із випуклими стінками, що звужуються у напрямку до денця, випуклість знаходиться у верхній частині виробу на рівні плечиків, денце широке пряме, вінця невеликі, переважно загнуті до середини

(Рис. 34: 1, 2, 3, 5, 6,7), або рідше відігнуті назовні (Рис. 35: 4, 8, 9). Розміри: висоту та діаметр денця встановити важко (через відсутність розмірної сітки у публікації єдиного цілого виробу цього підтипу), діаметр вінця 23,6 см.

Розглянутих вище два підтипи посуду є найбільш поширенішими за формою та представлені на всіх поселеннях, що враховані у нашому дослідженні. Хоча ми маємо дуже мало цілих виробів, однак за деталями тулуба чи вінця, ми ідентифікуємо їх першим чи другим підтипом.

3. Банкоподібні горщики із округлим тулубом та великими відхиленими назовні майже кратероподібними вінцями та вузьким денцем (Рис. 34: 1-2). Розміри: висота 20,8 см, діаметр вінець 14,8 см, діаметр денця 8 см.

Ця форма є досить рідкісною та відома нам лише з двох поселень: Іване-Золоте та Шалданешти, однак наявність його на пам'ятці і на території України та Молдови, дає підстави вважати його типовими для всього ареалу поширення культури [158, с. 101; 157, с. 25; 149, С. 22-24, 63; 101, С. 40-43; 75, с. 100; 65, С. 119-120; 130, С. 3-4].

Ще одним типом посуду, що відноситься до кухонної кераміки є **горщики із випуклим тулубом**. За наявними зразками типовими рисами посуду є випуклість в районі плечиків (Рис. 33: 3), або тулуба (Рис. 33: 1-2), переважно вузьке денце та невеликі вінця, що відігнуті назовні. Розміри: висота 17 см, діаметр вінець 14,5 см, діаметр донець 6 см.

Хоча ми маємо лише два профільних виробу, однак поширеність його на пам'ятках голіградської та молдавської груп робить його рідкісним але типовим виробом на території поширення культури [149, с. 63; 101, С. 40-43].

Із поселень Гірське, Заліщики-III, Шубранець ур. Борохово походять фрагменти вінець кухонних горщиків, що мають дуже сильний нахил на зовні (Рис. 34: 1-3). За нашим спостереженням усі горщики із опуклим тулубом мають відігнуті назовні вінця, однак злегка, а зразків із настільки сильно вигнутими назовні вінцями ми не маємо. Також такий вигин є не типовим для банкоподібних виробів за нашим спостереженням, що може наштовхувати на думку про окремий тип, однак відсутність жодного профільного виробу та

аналогій із відомих пам'яток не дає можливості на будь які ствердження [65, с. 119; 130, с. 4; 55, с. 174].

У частині досліджень для кухонного посуду виділяється ще тюльпаноподібні горщики, однак у частині праць, автори посилаються зокрема на рисунки із городища Городниця, але в нашому дослідженні кераміку з городищ ми розглядатимемо окремо, а згадані вироби із поселення Заліщики-III не проілюстровані, що не дозволяє нам говорити про цей тип посуду і виділити його в окремий тип [149, С. 22-24; 76, с. 110].

Із поселень Іване-Золоте та Заліщики походять вироби, що їх автори дослідження називають **сковорідками**. Це округлі вироби із плоским дном, невисокими вертикальними стінками, що злегка розхилені назовні (Рис. 35). Розміри: висота 4, 2 см, діаметр вінця та денця встановити складно, адже виріб не зберігся повністю [101, с. 45; 76, с. 111].

Із поселення Шолданешти А. Мелюкова виділяє дві **накривки**, які вона відносить до виробів, якими мали б накривати кухонні горщики [149, с. 63]. Перший виріб був округлої форми та плоский з обох сторін (Рис. 36: 1). Другий виріб теж округлої форми, плоский з нижньої сторони, однак з верхньої оснащений масивним виступом, що імовірно виконував роль ручки (Рис. 36: 2). Відзначимо, що вони були виявлені чи виділені лише на поселенні Шолданешти на території Молдови та не відомі на території України, що змушує припустити про їх локальний характер [149, с. 63].

Столовий посуд пізнього періоду принципово слабо відрізняється набором типів порівняно із раннім. Загалом зберігаються ті ж типи що побутовували раніше, змінюється технологічні надії виробів, орнамент та поверхня. Серед типів ми маємо амфори типу Вілланова, миски, черпаки, горщики інших форм.

Амфори типу Вілланова на поселеннях зустрічаються загалом часто, однак саме з цих пам'яток походить мало цілих або повністю профільних форм, що дає досить скромну вибірку, що не дозволяє виділити всі імовірні форми цього типу. Серед наявних виробів можемо виокремити лише один тип:

Амфори із випуклим приблизно по середині тулубом, високими, вигнутими назовні вінцями (Рис. 37: 1; 38: 1-6) та плоским дном (Рис. 37: 1-2). Із багатьох поселень ми маємо численні фрагменти стінок цих виробів, Що загалом не можуть дати нам інформацію про повноцінну форму, але з цих зразків тулуб рівноцінно буває округлим (Рис. 39: 3, 4, 7, 8, 9, 11) та випуклим (Рис. 39: 1, 2, 6, 10, 12). Розмір: висота 42 см, діаметр вінця 25 см, діаметр денця 13 см.

Цей тип посуду є одним із найпоширеніших на поселеннях та виявлений фактично на кожному пізній пам'ятці, що були включена до нашого дослідження [158, С. 101-102; 157, С. 23-25; 149, С. 24-25; 57-63; 101, С. 40-43; 147, С. 236-238; 76, С. 110-111; 75, с. 100; 72, с. 103; 65, с. 120; 130, С. 3-4; 86, с. 22; 153, с. 113].

Миски є другим за поширеністю типом посуду та досить багаті на різноманіття форм:

1. Миски округлої форми тулуба із злегка відігнутими вінчиками, що майже не відділяються від стінок, денце плоске та широке (Рис. 40: 1-6). Розміри: висота 7,4 см, діаметр вінця 23 см, діаметр денця 9 см.

Цей підтип посуду був одним з найбільш поширених та зустрічається на ряді поселень.

2. Миски округлої форми тулуба із кількома виступами на вінцях, що утворюють форму пелюсток, денце плоске та широке (Рис. 41: 1-2). Розміри: висота виробу 8,6 см, діаметр вінця 21,6 см, діаметр денця 8,2 см.

Цей підтип вже є більш рідкісний та зустрічається лише на кількох поселеннях у Прикарпатті та Буковині, а на території Молдови у комплексах поселенських пам'яток не виявлений.

3. Миски конічної форми, мають злегка випуклі на висоті бочків стінки, що звужуються у напрямку до вузького, плоского денця, вінця злегка відхилені назовні (Рис. 42: 1-3). Розміри: висота 5, 2 см, діаметр вінця 21,6 см, діаметр денця 8,2 см.

Як і попередній підтип зустрічаються лише на поселеннях в межах західних областей України та не зрозуміло чи виріб був типовий для більшості пам'яток в ареалі поширення культури чи була локальним виявом.

4. Миски із випуклими стінками теж трапляється лише на Поділлі і можуть належати до локальних виявів чи наслідувань, однак тема потребує більшої джерельної бази. За формою це округлої форми вироби із потовщеним бочком у місці незначного згину (Рис. 43: 1, 3), або стінка позбавлена такого (Рис. 43: 2). Розміри: висота 5 см, діаметр вінця 12 см, діаметр денця 6 см.

Представлені лише виробами з пам'яток Поділля, що може знову ж вказувати на локальний характер чи наслідування, однак для формування таких стверджень ми потребуємо потужної джерельної бази.

5. Миски кулястої форми зустрічаються також надзвичайно рідко та можуть бути зараховані до числа рідкісних чи локальних варіантів. Вироби мають форму зрізаного кулястого предмету із злегка загнутими до середини вінчиками та із вузьким плоским дном (Рис. 44: 2), або ж округлим (Рис. 44: 1, 3). Розміри: висота 13 см, діаметр вінця 18 см, діаметр денця 7 см.

6. Останнім типом, що відомий лише за однією пам'яткою поблизу с. Новосілка Костюкова та має округлу приплюснуту форму, невисокі стінки із вінцями, що злегка відхилені назовні (Рис. 46).

Із ряду поселень походять фрагменти мисок, однак визначити їхній підтип, або приблизну форму виробу. Частина має загнуту до середини верхню частину, що може бути тотожним до підтипу 4, однак не маючи хоч більш менш повного профілю, складно їх зарахувати до цієї категорії (Рис. 46: 1-5).

Подібна ситуація із фрагментами стінок, що є округлі (Рис. 47: 1-4), або більш прямої форм (Рис. 48: 1-3). Ми можемо також зробити припущення, стосовно їхньої типологічної належності, однак припускаємо, що ці фрагменти можуть підходити перші до мисок із округлим тулубом, а другі до підтипу три [158, С. 101-102; 157, С. 23-25; 149, С. 24-25; 57-63; 101, С. 40-43; 147, С. 236-238; 76, С. 110-111; 75, с. 100; 72, с. 103; 65, с. 120; 130, С. 3-4; 86, с. 22; 153, с. 113].

Черпаки були достатньо поширеним типом посуду та досить різноманітним за набором форм:

1. Черпаки з округлою формою тулуба із невеликими відігнутими на зовні вінцями, денце не збережене (Рис. 49: 1-3). Єдиний виріб цього підтипу із збереженими вінцями, оснащений виступами на вінцях, що надають їм тюльпаноподібну форму (Рис. 49: 1), однак важко сказати чи такий тип вінець був типовим для цієї форми, адже маємо лише один цілий в області вінця виріб. Ручки невеликі, петлеподібної форми, розміщені горизонтально або злегка нахилені до середини нахилу посудини. Розміри: висота збереженої частини 7,6 см, діаметр вінця 9,6 см, денце не збережене.

2. Черпак гострореброї форми тулуба представлений лише одним виробом із Шолданешти. Має високі вінця, що злегка відхилені назовні, що плавно переходять у тулуб, приблизно на середині висоти якого знаходиться гостре ребро. Денце плоске та вузьке, ручка масивна та група, петлеподібної форми (Рис. 50:1). Розміри: висота тулуба (без ручки) 7 см, висота всього виробу (з ручкою) 9,8 см, діаметр вінця 9 см.

3. Черпаки цього підтипу мають високі циліндричні шийки, що надає їм особливу форму. Циліндрична шийка переходить у тулуб та утворює гостре ребро на висоті бочка після чого плавно переходить у округле денце. Вінця невеликого розміру та відігнуті назовні, ручки великі, округлої форми у діаметрі (Рис. 51: 1-3). Розміри: висота корпусу посудини (без ручки) 12, 5 см, висота всього виробу 15 см, діаметр вінця 12,5 см.

4. Черпак округлої приплюснutoї форми тулуба із невеликим ребром на бочку. Вінця невеликі, відігнуті назовні, денце округле (Рис. 52). Ручка майже не збережена, однак за графічною реконструкцією імовірно відрізнялася від попередніх типів та Розміри: висота збереженої частини (без ручки) 5 см, діаметр вінця 13,2 см [158, С. 101-102; 157, С. 23-25; 149, С. 24-25, 57-63; 101, С. 40-43; 35, с. 100; 65, с. 120; 153, с. 113].

Горщики конічної форми представлені кількома зразками та мають конічну нижню частину, що переходить у плоске широке дно. На висоті плечиків

вироби оснащені опуклими виступами, вінця відхилені назовні (Рис. 54: 1; Рис. 55: 1-2). Розміри: висота 14 см, діаметр вінець 18 см, діаметр денця 10 см. Горщик із Магали IV має пелюсткоподібну форму вінчика та оснащений кількома виступами, однак інші зразки цього типу мають прямі вінчики, що може вказувати на унікальність даного виробу (Рис. 54: 2) [157, С. 23-25].

Горщики із кулястою формою тулуба представлені кількома фрагментами та цілою, відреставрованою посудиною. Вони мають кулястий тулуб, що поступово звужується до вузького плоского денця, мають високу циліндричну шию, що переходить у прямі вінця, що майже не відділяються від шийки (Рис. 56: 1-2; Рис. I: 1) Розміри: висота 45 см, діаметр вінця 24 см, діаметр денця 16 см [68, с. 56].

Кубки представлені знахідками з Новосілки Костюкової та Заліщик, однак профільним є лише перший, що не дозволяє виділити всі типові форми, а лише наявний. Цей виріб має сферично форму тулуба, що переходить у конічної форми нижню частину, яка завершується вузьким вузьким денцем (Рис. 58: 1). Вінця прямі, однак у іншого виробу, що відмий лише за фрагментом вінчика, ми маємо відігнуті назовні великі вінця (Рис. 58: 2). Розміри: висота 5,6 см, діаметр вінця 4,9 см, діаметр денця 2 см [101, с. 48; 88, с. 140].

Накривки відомі майже у фрагментарному стані за якими дуже складно встановити форму. Перший виріб походить із Мишковичів та має майже прямокутну форму, стінки прямі та злегка нахилиються до середини в міру наближення до вінець, верхня частина плоска (Рис. 57: 2). Ще один виріб округлої форми, однак встановити форму та профіль складно (Рис. 57: 4). Третій виріб походить з поселення у Заліщиках-III та є фрагментом ручки від накривки, що дозволяє припустити наявність форми із ручкою на верхній частині виробу (Рис. 57: 3). Розміри єдиного збереженого профілю були наступні: висота 3,5 см, діаметр верхньої краю 8,5 см, діаметр нижнього краю 7,5 см [147, с. 238; 88, с. 140; 102, с. 111].

Змушені окремо розглянути досить специфічні за своєю формою посудини, що походять із поселення Шолданешти та типові виключно для цієї

пам'ятки. Мова йде про **дворучні посудини**, що в загальних рисах нагадують черпаки. Ми маємо дві такі посудини, що відмінні за формою між собою, тому ми будемо розглядати їх окремо:

1. Дворучна посудина приплюснutoї форми із округлими стінками та невеликою шийкою, що при переході у стінки робить пологий виступ на плечиках виробу. Вінчики відхилені назовні, денце округле, ручки виступають над посудиною та нахилені назовні (Рис. 59: 1). Загалом ця посудина по формі тотожна із черпаками розглянутими вище, однак наявність слідів двох ручок замість одної, змушує розглядати виріб окремо від інших. Розміри: висота тулуба (без ручки) 5,3 см, висота всього виробу (з ручкою) 9 см, діаметр вінець 9,8 см, діаметр денця 9 см.

2. Дворучна посудина, що досить сильно відрізняється від першої та схожа радше на горщик ніж на черпак. Стінки витягнуті із випуклим виступом приблизно по середині висоти виробу, високі, відігнуті назовні вінчики, що досить різко відділяються від шийки. Денце плоске та широке, ручки мають петлеподібну форму, відхилені назовні та оснащені конічними виступами на закінчені ручки (Рис. 59: 2). Розміри: висота тулуба 9 см, висота виробу загалом 10,7 см, діаметр вінець 8,7 см, діаметр денця 4,8 см [149, с. 60].

Технічний посуд зустрічається і на пізніх пам'ятках та представлений, як і на ранніх одним типом посуду: **друшляками**. Однак у нас немає профільних виробів по яких можна було б щось сказати про форми цих виробів. Наявні тільки відомості та рисунки трьох фрагментів: перший фрагмент бічної сторони майже прямий (Рис. 61: 1), другий ж має округлу форму (Рис. 61: 2). Третій фрагмент є частинкою вінчика друшляка імовірно округлої форми із випуклим бочком, невеликі вінця злегка відхилені назовні (Рис. 61: 3). Розміри: висота фрагментів від 2,1 до 5,4 см [68, С. 55-56; 102, с. 109].

На поселенських пам'ятках пізнього періоду фіксується наявність **мініатюрного** посуду, що за ствердженням Юрія Малеева та Лариси Крушельницької повторюють форми великих посудин, однак менші за них по розміру. Однак знову ж таки, автори не апелюють до якогось порівняльного

аналізу чи конкретних прикладів, що були б проілюстровані, що змушує нас додатково перевірити чи спростувати їхнє твердження. З пам'яток пізнього періоду в нас походять серія мініатюрних виробів кожен із яких своєрідний та не схожий на інші, що змушує розглядати їх, як окремішній підтип.

Юрій Малєєв у своїй статті зробив припущення, що виявлені ним вироби, а саме кубочок міг бути використаний, як мірильна тара для солі [68, с. 55], однак на нашу думку імовірно такі речі могли носити саме релігійний характер та використовуватися у ритуальних цілях.

Загалом маємо п'ять виробів, що можна розділити на наступні типи:

1. Мініатюрний **горщик** округлої форми тулуба, прямими вінцями та округлим дном (Рис. 60: 2). Розміри: висота 2 см, діаметр вінця 3,7 см.

2. Мініатюрні **мисочки** представлені двома виробами, обоє конічної форми, однак за деякими деталями профілю їх варта розділити на два окремих підтипи:

2.1. Мисочка із прямими стінками, що звужуються від вінця до низу утворюючи вузьке денце, вінця майже не відділяються від стінок та злегка відігнуті назовні (Рис. І: 2).

2.2. Мисочка теж конічної форми, однак стінки приблизно на середині різко розхиляються назовні утворюючи певним чином навіть форму наближену до сферо-конічної. Вінця невеличні та загинаються до середини, денце вузьке та плоске (Рис. 60: 3). Розміри: висота 3,2 см, діаметр вінця 6 см, діаметр денця 2,2 см.

3. Мініатюрний **кубочок**, стінки якого розширюються назовні у напрямку до вінчиків, які досить грубі та майже не виділені, денце утворюється нахиленими назовні стінками, що утворюються стінку, що в середині вигнута до середини, що можна також вважати порожньотілим піддоном (Рис. 60: 4). Розміри: висота 4 см, діаметр вінця 4,5 см, діаметр денця 3,5 см.

4. Мініатюрна **накривка** конічної форми із грубими вінцями (Рис. 60: 1). Розміри: висота 1 см, діаметр вінця 2,8 см.

Відзначимо, що ми не зустрічаємо мініатюрні вироби на території Молдови, а всі розглянуті типи були виявленні виключно на території фактично Тернопільської області. Важко сказати чи ця група кераміки є рідкісною, чи вона недостатньо опублікована, однак наявні вироби частково спростовують, а частково і підтверджують думку Юрія Малєєва про тотожність мініатюрного посуду із великими формами. Кубочок є унікальним та немає аналогів серед столової чи кухонної кераміки, як і миски, адже саме з поселенських пам'яток ми не маємо конічних посудин. Хоча мисочка з Блищанки, горщик та накривка із Мишковичів мають загалом свої аналогії у посуді звичайного розміру [68, с. 55; 147, с. 238].

Отже, можна підсумувати, що із поселенських пам'яток раннього та пізнього періоду походять численні керамічні комплекси, що хоч і часом різняться між собою у формах, або інших деталях, проте типи посуду загалом присутні однакові.

Для ранніх пам'яток ми виділяємо три групи посуду: кухонний, столовий та технічний, які у свою чергу нараховуються своєрідні у кожній групі набори. Кухонний посуд представлений лише банкоподібними горщиками, однак вони діляться ще на ряд підтипів за формою тулуба чи деталями профіля. Столовий більш різноманітний та нараховує вже: амфороподібні посудини типу Вілланова, миски, черпаки, кубки, чаші, горщики із S-подібним профілем, що діляться на ряд менших груп. Технічний ж посуд репрезентується лише друшляками.

Кераміка пізніх поселень вже більш складна та нараховує ширший набір форм. Він поділяється вже на чотири групи: кухонну, столову, технічну та мініатюрні вироби. Кухонний посуд вже більш різноманітний та нараховує чотири типи: горщики банкоподібної форми та із випуклим тулубом, сковорідки та накривки. Столовий має наступні типи: амфори типу Вілланова, миски, черпаки, горщики конічної та кулястої форми, кубки, накривки та рідкісні дворучні посудини. Технічний, як і у ранньому періоді представлений друшляками, однак нам не відомі профільні вироби, щоб можна було відтворити форму, а лише фрагменти. Новою для поселенських пам'яток є група

мініатюрних виробів, що була відсутня на ранньому періоді розвитку та налічує наступні типи: горщечки, мисочки, кубочки, накривки.

4.2. Керамічні комплекси з городищ

Городища Гава-Голіградської культури довгий час були майже не відомі на території її поширення в межах території України. Хоча деякі дослідження і проводилися у довоєнний та міжвоєнний час, однак їхнє глобальне вивчення стартувало лише у 1972 році із досліджень Юрія Малєєва, що провів чимало розкопок на цих пам'ятках та з'ясував багато питань з приводу їхнього функціонування та інших аспектів [146, С. 86-89]. Сьогодні їх відомо більше десятка: Лисичники, Кривче, Тудорів, Городниця, Хом'яківка, Волока, Кам'янка, Нова Жучка, Винна гора, Грушів, Розгірне, Кульчиці, Крилос.

Сьогодні нажаль стаціонарні дослідження на пам'ятках цієї культури не проводяться, однак останні стаціонарні роботи відбувалися саме на городищах у с. Лисичники, Кривче та Тудорів у 2009, 2011-2012 та 2015 роках [50, С. 238-287; 39, С. 84-106; 40, С. 131-146; 45, С. 52-60], а також випадкові знахідки залишків валу Гава-Голіградської культури, що супроводжувалися керамічним матеріалом та іншими знахідками відбулися зовсім нещодавно у літку 2024 року [119, С. 58-65] та також репрезентують цей тип пам'яток.

Прийнято вважати, що кераміка на городищах була ідентична з іншою, що трапляється на поселеннях та могильниках, що хоч і має свою раціональність, однак не має під собою ніякого статистичного чи прикладного доведення, що змушує сумніватися у наведеній тезі [146, С. 93-95].

У цьому підрозділі ми спробуємо розглянути керамічний комплекс, що походить із городищ з території України (цей тип пам'яток на сьогодні не відомий або не досліджений на теренах Республіки Молдови). Загалом городища датуються пізнім етапом існування культури, що підтверджує ряд датованих знахідок. Хоча на окремих із них і знайдено об'єкти та керамічний матеріал, що радше відносяться до ранніх, однак за припущенням авторки розкопок, вони

можуть походити із поселення, що існувало тут давніше і вже у пізніший час було оснащено оборонними спорудами [65, С. 98-105].

Як і на поселеннях всю кераміку ми розділяємо на чотири групи: кухонну, столову, технічну та мініатюрну. В свою чергу кожна група має своєрідний набір типів та форм.

Кухонний посуд численний та складається виключно із **горщиків**, що за формою тулуба або іншими деталями корпусу поділяються на три типи:

1. Тюльпаноподібні горщики із прямими стінками, що поступово звужуються у напрямку до денця, вінця оснащені чотирма виступами у формі пелюсток, денце плоске та широке (Рис. 61: 1-5). Розміри: висота 20 см, діаметр вінчика 15, 2 см, діаметр денця 7,6 см.

Відносно банкоподібних горщиків ці є досить рідкісними та зустрічаються лише на городищі Городниця, Тудорів та Розгірне.

2. Банкоподібні горщики мають прямі (Рис. 62: 1, 6; Рис. 63: 3, 4, 7) , або злегка випуклі стінки (Рис. 62: 3, 5; Рис. 63: 1, 5, 6, 8), що звужуються у напрямку до денця, вінця рівні прямі, або злегка загнуті до середини. Розміри: висота 23,6 см, діаметр вінця 12,9 см, діаметр денця 10,8 см.

Вони є фактично наймасовішою формою та підтипом усієї кухонної кераміки, що походить із укріплених селищ та відомі на усіх включених у дослідження городищах Гава-Голіградської культури.

3. Горщики із випуклими стінками мають високу, широку шийку, що переходять у великі, відігнуті назовні стінки. У верхній частині вироби оснащені випуклими виступами що звужуються у напрямку до придонної частини утворюючи плоске широке дно (Рис. 65: 1-3). Розміри: висота 15,2 см, діаметр вінця 16,2 см, діаметр денця 7,2 см.

Є досить рідкісною та зустрічається лише на двох городищах Поділля Лисичники та Кривче [50, с. 239; 46, С. 48-56; 146, С. 93-95; 65, С. 105-114; 39, С. 84-106; 40, С. 131-146; 10, С. 506-514; 45, С. 52-56].

Столовий посуд, як і на поселеннях представлений численними типами, серед яких одними з найпоширенішими є **амфори типу Вілланова**. Вони

зустрічаються фактично на всіх городищах та у великій кількості, а за формою вінчика можуть бути поділені на два підтипи:

1. Амфори типу Вілланова мають випуклу, майже округлу форму тулуба, високу шийку, що переходить у високі, плавно відігнуті назовні вінця, випуклі бочки поступово звужуються у напрямку до придонної частини, утворюючи вузьке денце (Рис. 66: 1-2, 4-5, 7, 13-14, 16). Розміри: висота 34,4 см, діаметр вінця 25,6 см, діаметр денця 10 см.

2. Амфори типу Вілланова, загалом повторюють форму першого підтипу, тулуб випуклий, висока шийка, вузьке денце, однак вінця різко відхиляються на зовні, утворюючи досить гострий кут, що і досить відрізняє цю форму від першої та спонукає нас виділити ці вироби у окремий підтип (Рис. 66: 3, 6, 8-12, 18-19, 31). Розміри тотожні до перших.

Порівняно із поселеннями ми маємо аномально величезну вибірку амфор типу Вілланова саме із городищ, що може вказувати на їхнє особливе місце серед керамічного комплексу городищ [50, с. 239; 46, С. 48-56; 146, С. 93-95; 65, С. 105-114; 39, С. 84-106; 40, С. 131-146; 10, С. 506-514; 45, С. 52-56].

Окрім амфор ми маємо ще окремі знахідки посудин меншого розміру та дещо іншої форми, а саме: конічні посудини із випуклими стінками та високою шийкою та ще одна конічна посудина однак із дуже широкою шийкою та вінцями, майже кратероподібної форми. Вони виявленні лише під час досліджень Городниці та Розгірного:

1. **Горщики конічної** форми, на висоті плечиків випуклі, але у напрямку до придонної частини поступово звужуються, шийка циліндрична та висока, вінця прямі, денце плоске та вузьке (Рис. 67: 1-2). Розміри: висота 15 см, діаметр вінець 15,6 см, діаметр денця 7 см.

2. Горщик імовірно конічної форми із прямими стінками, масивним грубим вінчиком, що майже не відділяється від стінки та відхилений на зовні, денце та тулуб майже не збереглися (Рис. 67: 3). Розміри встановити важко, адже зберігся лише невеликий фрагмент верхньої частини виробу із вінцем [149, с. 239; 65, С. 133-136].

Миски були одним із найпоширеніших типів посуду на городищах та виявлені на кожному у великій кількості та різноманітні форм:

1. Миски пелюсткоподібної форми представлені лише двома відомими виробами та мали наступну форму: вінця були оснащені чотирма виступами, що утворюють форму пелюсток, що і дало назву цим виробам, форма тулуба округла, однак перший виріб має чітко виділену придонну частину, що переходить у плоске широке денце, натомість інший виріб має округле денце, що не відділяється від стінок (Рис. 68: 1-2). Розміри: висота 10 см, діаметр вінця 20 см, діаметр денця 8 см.

2. Миски конічної форми зустрічаються частіше за попередні та мають прямі (Рис. 69: 2, 4) або злегка вигнуті стінки (Рис. 69: 1, 3, 5), що звужуються у напрямку до придонної частини тим самим утворюючи конічну форму, денця на відомих зразках виробів не збереглися. Розміри: висота збереженої частини виробів 7,2 см, діаметр вінця 21 см, денця на відомих нам виробках не збережено.

3. Миски з округлою формою тулуба, вінця потовщені вигнуті назовні (Рис. 70: 1, 3, 5), або до середини (Рис. 70: 2, 4, 6), денце на збережених повністю виробках округле та не відділяється від стінок. Деякі вироби можуть бути оснащені незначною випуклістю в районі плечиків (Рис. 70: 2, 6).

4. Миски із прямими, відігнутими назовні невисокими стінками, що ззовні можуть нагадувати тази. Вінчик прямий та відігнутий назовні, денце широке та плоске (Рис. 71: 1-3). Розміри: висота 3,6 см, діаметр вінця 13,7 см, діаметр денця 11,7 см [50, с. 239; 46, С. 48-56; 146, С. 93-95; 65, С. 105-114; 39, С. 84-106; 40, С. 131-146; 10, С. 506-514; 45, С. 52-56].

Черпаки нажаль переважно зустрічаються у фрагментарному стані, а на сьогодні маємо лише один цілий виріб, який і утворює єдину відому форму, саме із городищ: невисокий тулуб оснащений гострим ребром по середині, що надає йому форму фактично гостробедрену, шийка висока та продовжується у вигляді високих вінця, що сильно розхилені назовні, денце нерівне, майже плоске (Рис. 73:1-2). Ручка тоненька та велика, що має петлеподібну форму тулуба та оснащена невеликим виступом на верхній частині. Імовірно подібну ручку мав і

черпак із Розгірного (Рис. 73: 4), однак профіль встановити дуже складно, адже він майже не зберігся. Зовсім іншою є ручка від виробу із Кривча, адже вона більш масивніша, груба та овальної форми, профіль також встановити не вдалося, через фрагментарність виробу (Рис. 73:3) [46, С. 45-50; 146, С. 93-95].

Технічний посуд, а саме друшляки на городищах ще не зустрічалися, що не дає можливості виділити цю групу, однак із досліджень Городниці походять дві «лячки», що на думку Юрія Малєєва, використовувалися у бронзолivarній справі [146, с. 93]. З одного боку згадані вироби не використовувалися для вживання чи приготування їжі, але виготовлені із глини і в якійсь мірі підходять під визначення «технічний посуд», єдина проблема, що не у харчовому виробництві. Однак вважаємо за потрібне включити цей насправді специфічний, як за призначенням так і за формою посуд до нашого дослідження.

Нам відомі дві **лячки**, що походять із Городниці. Збережена частина виробів виглядає, як ложка, із овальною ємністю що мала ручку, яка втрачена. Перший виріб більш плоский (Рис. 74:1), інший має більш випуклу ємність (Рис. 74: 2).

Мініатюрний посуд виявлений як на поселенських пам'ятках так і на городищах. Досить частими знахідками на укріплених поселеннях є зооморфна та антропоморфна пластика, яку дослідники зараховують до культової та припускають існування в межах городищ певних релігійних центрів. Можна припустити, що мініатюрні посудини теж використовувалися в якості культових речей, або елементів віттарів, однак у нас немає беззаперечних даних про відповідний контекст при знаходженні цих виробів, що залишає досить сильні позиції, думці про їх звичайне побутове використання та призначення, як ємність для зберігання чи міри солі наприклад [147, с. 238; 65, с. 140; 68, с. 55].

Із городищ Кульчиці та Розгірне походять дві посудини, що за формою та типом відмінні, що дає нам підстави виділити їх у два окремих типи:

1. **Банкоподібна посудинка**, що має потовщене денце, від якого стінки злегка звужуються у напрямку до вінець, що також загнуті до середини (Рис. 75: 1). Розміри: висота 5,2 см, діаметр вінця 3,4 см, діаметр денця 3,2 см.

2. Мініатюрна чорнолискована **амфорка**, із округлим тулубом, невисокою циліндричною шийкою та високими вінчиками, що сильно відхиляються назовні (Рис. 75: 2-3). Денце плоске, але слабо виділене від стінок.

Хоча їх і відомо менше ніж на поселеннях, але мабуть це радше кількісний показник відомих чи опублікованих виробів, що не може вказувати на якусь динаміку, за формою вони представляють нові типи, що за відомими посудинками невідомі на поселеннях [147, с. 238; 65, с. 140; 68, с. 55].

Отже, можна підсумувати, що керамічні комплекси із городищ в загальних рисах повторюють поселенські, однак більш детальніше порівняння ми проведемо у іншому розділі. За підсумками нашого дослідження ми можемо констатувати, що посуд з городищ представлений чотирма групами посуду: кухонним, столовим, технічним та мініатюрним, що в свою чергу нараховуються своєрідні типи та форми.

Кухонний посуд репрезентований лише одним типом горщиками, однак вони в свою чергу поділяються на тюльпаноподібної, банкоподібної форми та конічні із випуклими стінками. Столовий посуд ж є найбільш поширеним та репрезентується амфорами типу Вілланова, конічними горщиками, що є загалом досить рідкісні, мисками різних форм та черпаками. Технічний посуд не представлений відомими з поселень друшляками, але із городища в Городниці походять так звані лячки, що використовувалися у бронзоліварній справі. Мініатюрні вироби відомі двох видів: банкоподібна посудинка та чорнолощена амфорка.

4.3. Керамічні комплекси з поховальних пам'яток (могильників)

Обряд поховання своїх померлих, у носіїв Гава-Голіградської культури був тісно пов'язаний із керамічними виробами: поховальними урнами та супровідним інвентарем, який включав додаткові посудини. Загалом побутував обряд кремації на стороні та поховання на могильниках, часто без будь яких візуальних ознак, в поховальних урнах на незначній глибині від поверхні [139, с. 35-36.].

У літературі побутує думка, що посуд на могильниках був тотожний до керамічних виробів із поселенських пам'яток [136, с. 126], однак автори не апелюють дослідженнями чи банально порівняльно-статистичними даними, що спонукає, як ми вже згадували вище, провести детальний аналіз керамічного комплексу могильників та порівняти його з іншими пам'ятками.

Загалом вивчення поховального обряду та самих могильників на сьогодні недостатнє, адже досліджено надзвичайно мало пам'яток, що змушує дослідників досі посилалися на єдиний досліджений могильник у с. Сопіт в межах України. Пам'ятка розміщена у досить специфічному регіоні, передгірському і може мати своєрідні риси, які не притаманні іншим поховальним пам'яткам Поділля та Буковини. На території Молдови ситуація набагато краща, адже досліджено кілька могильників, звідки було отримано чималий інвентар, а що найбільш головніше, роботи тривали, як на могильнику так і на імовірно синхронному йому поселенні (Шолданешти, Селиште), що дає можливість пов'язати пам'ятку у контекст місцевої топографії місць проживання давнього населення, а не мати окремі дані без контексту. Хронологічно вони, як і поселення в комплексі із якими вони існували, датуються як раннім так і пізнім періодом, а отже ми і розглядати їх будемо окремо.

4.3.1. Могильники раннього періоду

Могильники раннього періоду вивчені досить слабо та обмеженими площами. На території України, в силу наявності ранніх поселень (тої ж Магали, Назаренкового, солеварних поселень) ранні поховання мали б траплятися, однак на сьогодні жоден із них не відомий. На території Молдови відомі два: Миндрешти та Кукорень. Однак дослідженні на них були радше рятівними ніж стаціонарні, через, що ми маємо відомості лише про кілька поховань із кожного [139, С. 35-36].

Для аналізу нам доступні лише чотири посудини, що були опубліковані В. Лапушняном:

1. **Горщик ріпоподібної форми** має сильно випуклий тулуб приблизно на середині висоти корпусу, який звужується в напрямку до шийки та придонної

частини, денце звужене та плоске, вінця частково втрачені тому важко встановити їхню форму (Рис. 76:2). В районі плечиків посудина була оснащена невеличкими округлими ручками, одна із яких втрачена. Розміри: висота 14 см (відсутня невеличка верхня частина із вінцями), діаметр збереженої частини шийки 11,8 см, діаметр денця 7 см.

2. **Миски** представлені двома виробами, що були тотожні по формі посуду: стінки округлої форми із чітко виділеною придонною частиною, що переходить у плоске денце (Рис. 77: 1-2). Вінця майже не відділяються від тулуба та злегка відхилені назовні. Розміри: висота 10 см, діаметр вінця 30 см, діаметр денця 10 см.

3. **Черпак** має округлу випуклу форму тулуба, високу шийку, що переходить у невеликі, відхилені назовні вінця, денце плоске, але слабо відділене від стінок. Тоненька ручка, виступає над виробом та злегка відхилена назовні від тулуба черпака, за формою петлеподібна (Рис. 76: 1). Розміри: висота корпусу (без ручки) 7,6 см, висота всього виробу 12,8 см, діаметр вінця 9,2 см, діаметр денця 5 см.

Хоча в нас є інформація про біконічні та округлотілі горщики, конічні миски та тонкостінні округлотілі миски із могильника Кукорень ми не можемо залучити їх у наше дослідження за браком ілюстративного матеріалу.

Технологічно миски та черпак наближаються до столових виробів за чорним лощенням поверхні, складом тіста та орнаментом. Ріпоподібний горщик теж близький до столового, однак позбавлений яскравого чорного лощення, а його поверхня коричневого кольору [139, С. 101-104; 139, С. 35-37].

4.3.2. Могильники пізнього періоду

Могильники пізнього періоду Гава-Голіградської культури вивчені хоча недостатньо, однак краще ніж ранні та в набагато більших обсягах. Враховуючи, що вони досліджувалися і на території Молдови і на території України, то в нас є можливість вже більш ширше розглянути типові вироби для цього типу пам'яток та провести порівняння, як із поселеннями так і в середині групи між могильниками, що знаходяться на значній відстані.

Із території України нам загалом відомо про три пам'ятки із яких походять поховання: Сопіт, Кривче та Глибочок, але лише перший досліджувався стаціонарно та значними площами [135, с. 291-316], тоді як два інші відомі лише за одним похованням. Могильник у Сопоті включений у наше дослідження, адже окрім опису звідти походить значний ілюстративний матеріал, із городища Кривче ми маємо опис поховальної урни [71, с. 113], однак не маємо рисунку, що не дозволяє включити це поховання в основне наше дослідження, поховання ж із Глибочка відоме нам виключно за короткими згадками [96, с. 9].

Із території Молдови походять два добре досліджених могильника: Шолданешти [149, С. 64-66] та Селиште [139, С. 88-105; 138, С. 100-113; 154, С. 110-148; 153, С. 104-140], що і дають нам найбільшу вибірку кераміки з поховань.

Враховуючи, що із могильників походить набагато більше цілих виробів ніж з інших пам'яток ми маємо чималу джерельну базу та багато типів. Окрім самих поховальних урн, роль яких виконували переважно великі горщики, ми наявно чимало мисок, які виконували роль «кришок», адже найчастіше накривали урну, або кремаційні рештки, що були поховані без урни. Також як супровідний інвентар присутні черпаки та інші вироби, що досить цікаво.

Одним із найпоширенішим типом поховальних урн були **банкоподібні горщики**, що за формою вінець чи тулуба можна розділити на три підтипи:

1. Банкоподібні горщики із майже прямими стінками, що приблизно по середині висоти мають невеличке ребро (Рис. 78: 4, 6, 9), або випуклість (Рис. 78: 1, 2, 3, 5, 11, 13), денце плоске, широке, вінця прямі та майже не відділяються від тулуба, злегка відігнуті назовні або до середини (Рис. 78: 1-14. Розміри: висота 20 см, діаметр вінця 17,2 см, діаметр денця 8 см.

2. Банкоподібні горщики цього підтипу за формою тулуба повторюють перші, однак вінчики вже чітко відділені від тулуба, високі та вигнуті назовні (Рис. 79: 1-6). Розмір: висота 19,8 см, діаметр вінця 16 см, діаметр денця 8,8 см.

3. Банкоподібні горщики із випуклою формою тулуба є зустрічається лише на могильнику Солданешти та може бути віднесена до рідкісних. Верхня частина тулуба випуклої форми, а у напрямку до придонної частини звужується

утворюючи широке денце, вінця невеликі та злегка відігнуті назовні (Рис. 80: 1-2). Розміри: висота 36 см, діаметр вінця 27,7 см, діаметр денця 13,8 см.

Найбільша кількість виробів походить із могильника в Сопоті де більшість урн представлені саме цими горщиками лише кілька походять із могильників Шолданешти та Селиште [135, с. 291-316; 149, с. 64-66; 139, С. 88-105; 138, С. 100-113; 154, С. 110-148; 153, С. 104-140].

Тюльпаноподібні горщики мають прямі стінки, що поступово звужуються в напрямку до придонної частини, утворюючи широке денце, вінця ж оснащені виступами, що у формі стають схожі на пелюстки тюльпану, від чого і отримали свою назву (Рис. 81: 1-2). Розміри: висота 36 см, діаметр вінця 27,6 см, діаметр денця 13,8 см. Знайдені лише на могильнику Сопіт та у одиничних екземплярах [135, С. 291-316].

Амфори типу Вілланова були одною із найпоширеніших типів в якості поховальних урн. Вони мали сильно випуклий, або округлий тулуб, що звужувався у напрямку до придонної частини утворюючи вузьке денце. Шийка циліндричної форми та висока, вінця великі та сильно вигнуті назовні (Рис. 82: 1-4; 7-8; 10-11) або рідше прямі (Рис. 82: 9). Розміри: висота 20 см, діаметр вінця 12 см, діаметр денця 8 см [149, С. 64-66; 139, С. 88-105; 138, С. 100-113; 154, С. 110-148; 153, С. 104-140].

Горщики конічної форми із випуклими бочками, що звужуються у напрямку до придонної частини утворюючи широке, плоске дно, широка шийка переходить у великі вінця, що відхилені назовні (Рис. 83: 3), або майже прямі (Рис. 83: 1). Розміри: висота 16 см, діаметр вінець 14,4 см, діаметр денця 9 см. Вони зустрічаються рідко та походять із могильників Сопіт та Селиште [135, С. 291-316; 138, С. 100-113].

Опуклобокий горщик походить із могильника Сопіт та має досить унікальну форму. Його тулуб має майже округлу форму, що переходить у широку шию та придонну частину, утворюючи широке та плоске денце, вінця нажаль втрачені (Рис. 84). Розміри встановити важко, адже у публікації відсутня

розмірна сітка, саме для цього малюнку [135, С. 291-316]. Посудина за специфікою своєї форми, може бути віднесеною до рідкісних.

Біконічний горщик, як і попередній походить із могильника Сопіт та дуже нетипової форми, яка майже не зустрічається взагалі. Форма виробу наступна: приблизно посередині висоти корпусу виступає гостре ребро від якого стінки однаково звужуються в напрямку до шийки та придонної частини, утворюючи широке, плоске денце, вінця нажаль були втрачені (Рис. 85). Розміри встановити складно, адже в публікації до цього виробу відсутня розмірна сітка [135, С. 291-316].

Горщик гостроконічної форми походить із могильника Селиште та має досить специфічну форму, що не має аналогів на відомих поховальних пам'ятках. Нажаль він лише частково зберігся, тому дещо складно відтворити всю форму. Посудина має широке горло, що стрімко звужується в напрямку до придонної частини, однак нижня частина втрачена, як і денце (Рис. 86). Розміри: висота збереженої частини 18 см, діаметр вінчика 16,8 см [139, С. 88-105].

Дворучна посудина походить із могильника Селиште та має аналогії на поселенні Шолданешти (Рис. 59: 1-2). Тулуб має випуклість на рівні плечиків, що звужуються у напрямку до денця, яке не збережене, висока шийка має циліндричну форму, що переходить у високі вінця, що сильно відхиляються назовні (Рис. 87). Розміри: висота (збереженої частини) 10,6 см, висота з ручкою (збереженої частини) 12 см, діаметр вінця 10,6 см [138, С. 100-113].

Миски досить часта знахідка і на могильниках, вони багаточисельні та різноманітні за формою, що дозволяє поділити їх на кілька підтипів:

1. Миски з округлою формою стінок та чітко виділеною придонною частиною, що переходить у плоске, широке денце, вінця майже не відділяються від стінок та загнуті до середини (Рис. 88: 1-5). Розміри: висота 9 см, діаметр вінця 27,9 см, діаметр денця 9 см.

2. Миски конічної форми мають прями (Рис. 89: 2, 4), або дещо вигнуті (Рис. 89: 1, 3) стінки, що утворюють звужені денця, вінця майже не розчленовані із

стілкою та злегка відігнуті назовні. Розміри: висота 7,5 см, діаметр вінця 22,8 см, діаметр денця 7,5 см.

3. Миски зрізано-конічної форми, мають прямі стінки, що звужуються до придонної частини та утворюють звужене, плоске денце, вінця загнуті до середини (Рис. 90: 1), або злегка відігнуті назовні (Рис. 90: 2-3). Розміри: висота 6,8 см, діаметр вінця 18,5 см, діаметр денця 6 см.

4. Миски біконічної форми тулуба та з відтягнутими горизонтально вінцями є досить специфічними та походять із могильника Селиште і майже не мають аналогій. Мали наступну форму: приблизно по середині висоти обладнані гострим ребром, та різко звужується у напрямку придонної частини утворюючи широке денце, під гострим кутом формується невисока шийка, що переходить у різко відігнуті та сильно витягнуті назовні вінця (Рис. 91: 1-3). Розміри: висота 7,6 см, діаметр вінця 25,2 см, діаметр денця 6 см [135, с. 291-316; 149, с. 64-66; 139, С. 88-105; 138, С. 100-113; 154, С. 110-148; 153, С. 104-140].

Черпаки в якості супровідного матеріалу зустрічаються досить часто та мають наступну форму: приблизно на середині висоти тулуба, вироби оснащені невеличким ребром (Рис. 92: 1, 4, 5), або незначною випуклістю (Рис. 92: 2, 3, 6), високу шийку, що переходить у невисокі вінця, що відігнуті назовні, денця округлі. Ручки округлої або петлеподібної форми, відігнуті горизонтально. Розміри: висота тулуба (без ручки) 7,5 см, висота всієї посудин (з ручкою) 11,4 см, діаметр вінця 6,3 [135, с. 291-316; 149, с. 64-66; 139, С. 88-105; 138, С. 100-113; 154, С. 110-148; 153, С. 104-140].

Маємо потребу розглянути окремо **черпак** досить унікальної та цікавої форми, який дуже різко контрастує на фоні інших подібних посудин. Його форма певним чином наближається до банкоподібної із прямими стінками, що майже у придонній частині оснащені невеликою випуклістю, що дещо звужується утворюючи денце, вінця прямі та не відділяються від стінок (Рис. 94). Ручка теж цікавою форми, вертикальна та значно піднімається над корпусом та петлеподібної форми, на кінці оснащена незначним виступом. Розміри: висота

тулуба (без ручки) 11,6 см, висота всього виробу (з ручкою) 16,8 см, діаметр вінця 9,6 см, діаметр денця 8 см [154, С. 110-148].

Із могильників Шолданешти та Селиште походять дві посудини, що за формою профілю можна віднести до **глечиків**. Обидва вироби відмінні між собою за формою та деталями профілю, що спонукає нас розділити їх на два окремі підтипи:

1. Глечик опуклої форми тулуба, що переходить у округле денце, шийка висока циліндричної форми переходить у невеликі вінця, що відігнуті назовні (Рис. 93: 1). Ручка груба та петлеподібної форми, розміщена на шийці та бочку та не виступає вище тулуба виробу. Розміри: висота 13 см, діаметр вінця 11, 4 см.

2. Глечик біконічної форми, що звужується у напрямку до придонної частини та утворює звужене денце, шийка циліндрична та дуже витягнута, переходить у невеличкі вінця, що відігнуті назовні (Рис. 93:2). Ручка тоненька та витягнута вертикально та злегка виступає зверху над тулубом. Розміри: висота 18 см, діаметр вінця 10,2 см, діаметр денця 9 см.

Тип досить рідкісний та майже не виділяється на поселеннях, однак досить схожий за формою до черпаків, і можливо будучи у фрагментарному стані зараховувалися до них [149, с. 64-66; 139, С. 88-105].

Отже, можна підсумувати, що поховальні пам'ятки на території поширення культури Гава-Голігради вивчені недостатньо. З раннього періоду в нас невідомі жодний могильник на території України і лише два на теренах Молдови, але і вони дослідженні незначними площами та звідти походять лише кілька поховань. Керамічний комплекс ми можемо охарактеризувати лише за матеріалами з Миндарешти, що представлений: горщиком ріпоподібної форми, мисками та черпаком.

Могильники пізнього етапу досліджені краще та представлені пам'ятками, як на території Молдови так і на теренах України. Доступні для нашого дослідження матеріали із Сопота, Шолданештів та Селиште. Разом вони становлять досить значний керамічний комплекс, що включає: банкоподібні, тюльпаноподібні горщики, амфори типу Вілланова, окремі горщики конічної,

опуклобокої, біконічної та гостророброї форми, дворучною посудиною, мисками, черпаками та глечиками. Порівняльну характеристику із поселенськими пам'ятками ми спробуємо провести у наступному підрозділі. Відзначимо лише, що матеріали з території України (могильник Сопіт) та Молдови (Шолданешти та Селиште) значно відрізняються.

РОЗДІЛ V. ОРНАМЕНТАЦІЯ КЕРАМІКИ ГАВА-ГОЛІГРАДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Як і в інших культурах, кераміка Гава-Голіградської культури мала своєрідні оздоблення, що часто є своєрідною рисою завдяки якій можна вдало визначити хронологічну належність виробу.

На сьогодні, нажаль, орнаменти культури вивчені слабо, а якась більш менш чітка класифікація нажаль відсутня. Хоча автори при розгляді керамічних колекцій і приділяються увагу оздобленню, однак переважно це не має системного та аналітичного вигляду, а радше констатації їхньої наявності та вигляду.

Питання призначення орнаментациї на посуді є дискусійним і важко до чогось конкретно схилитися, чи вони були пов'язані з релігійними уявленнями давніх мешканців поселень чи ж носили радше естетичний чи побутовий сенс. Деяка відмінність існує в хронологічному розрізі, адже досить поширеним явищем серед декору кераміки із ранніх пам'яток є розчоси по всьому тулубу виробів тоді, як на пізніх пам'ятках він взагалі не зустрічається. Враховуючи це вважаємо за потрібне розглянути орнамент у двох окремих групах за часом існування пам'яток: ранньому та пізньому.

5.1. Орнаментация посуду у ранньому періоді

Як ми вже згадували вище кераміка Гава-Голіградської культури найпершу особливість у порівнянні із пізньою є розчоси, якими вкриті більша частина посудин. Він є найпоширенішим типом орнаменту та є головною рисою за якою ранні комплекси і виділяються. Також, окрім того, присутні канелюри, заглиблені орнаменти та наліпи у вигляді шишечок або ж валиків. Всі ці типи орнаментів можна згрупувати у: наліпний, заглиблений та канельований.

Вище ми вже згадували про значну кількість посуду із ранніх поселень, що була оснащена **розчосами** у зв'язку із чим вважаємо за потрібне виділити їх у окрему групу. Як припускають дослідники, вони були виконані пучком сухої трави та наносилися, як на кухонну (де їх відомо найбільше), так і на столову,

однак остання додатково покривалася ангобом, що приховувало розчоси. Ними були вкрито фактично весь тулуб виробів від вінчиків до придонної частини. Вони могли бути, як горизонтальні (Рис. 9: 3; Рис. 11: 1; Рис. 12:1), вертикальні (Рис. 9:4; Рис. 11:2) так і косі (Рис. 9:1; 12:2). Притаманні великим кухонним горщикам банкоподібної та тюльпаноподібної форми, столовим амфорам типу Вілланова, мискам та черпакам. Типові для всієї території поширення культури [157, С. 7-34; 149, С. 5-102; 139, С. 88-105; 151, С. 71-89; 144, С. 54-71; 142, С. 107-120].

Наліпний орнамент представлений різними виступами-шишечками, або ручками в районі плічок або тулуба. Також відомі потовщені валики із пальцевими вдавленнями. Вони переважно притаманні кухонним горщикам банкоподібної форми (Рис. 9: 1, 3, 6-16), однак також трапляються і у столових амфорах типу Вілланова, або інших посудинах. Типові для всієї території поширення культури – ручки-упори або виступи-шишечки розміщені кількома штуками по боках виробів та не утворюють якихось комбінацій. Наліпні валики переважно утворюють коло довкола тулуба виробу, однак на одному горщику із поселення Ганськ, вони утворюють два кола в області плечиків, та два півкола дещо нижче вінець (Рис. 11:3). Хоча такі комбінації наліпних валиків рідкісні, ми можемо припустити, що вони були все ж поширені, адже більшість посуду до нас дійшла у фрагментарному стані і ми не можемо із впевненістю підтвердити чи спростувати поширеність таких комбінацій даного виду орнаменту [157, С. 7-34; 149, С. 5-102; 139, С. 88-105; 151, С. 71-89; 144, С. 54-71; 142, С. 107-120].

Заглиблений орнамент досить різноманітний та переважно представлений різними лінійними невеликими рисками, що утворюють різні комбінації. Серед комбінацій може бути, як геометричний орнамент, так і прості комбінації паралельних ліній, якими прикрашені посудини (Рис. 14: 3; Рис. 18: 3; Рис. 22: 1, 3). Він типовий для столового посуду та прикрашав горщики та черпаки [157, С. 7-34; 149, С. 5-102; 139, С. 88-105; 151, С. 71-89; 144, С. 54-71; 142, С. 107-120].

Канельований орнамент є одним із наймасовіших видів оздоблення кераміки раннього періоду. Він буває дуже різної форми: горизонтальний,

вертикальний, косий (Рис. 10: 5; Рис. 12: 2; Рис. 14: 1; Рис. 19: 1-2). Ним прикрашали переважно столовий посуд, серед якого амфори типу Вілланова, миски, горщики інших форми, черпаки та інші. Цей вид орнаменту є найбільш стійкий та існував упродовж всього існування культури, а у пізньому періоді отримав своє якісне продовження [157, С. 7-34; 149, С. 5-102; 139, С. 88-105; 151, С. 71-89; 144, С. 54-71; 142, С. 107-120].

Комбінований орнамент зустрічаються не часто, однак це можна пов'язати із значною фрагментарністю посуду, де додаткові елементи декорування просто не присутні на наявному фрагменті виробу, але на самій посудині імовірно були присутні.

Із наявного матеріалу можемо виділити наступні комбінації:

- 1) орнамент у вигляді розчосів та виступи-шишечки (Рис. 9: 1, 3; 11: 2; 27: 1);
- 2) оздоблення у вигляді канелюрів та виступи-шишечки (Рис. 17: 4; 20: 1);
- 3) канельовані орнаменти та заглиблені риси, що часом виконують геометричні фігури (Рис. 14: 2-4; 19: 3).

Вони притаманні переважно кухонним та столовим горщикам, але часом трапляються і на мисках чи глечиках [157, С. 7-34; 149, С. 5-102; 139, С. 88-105; 151, С. 71-89; 144, С. 54-71; 142, С. 107-120].

Отже, можна підсумувати, що орнаментация посуду раннього періоду існування Гава-Голіградської культури має свій унікальний набір видів оздоблення та комбінацій, що безумовно є однією з яскравих ознак культури. Особливістю ранньої кераміки є згадані розчоси тулуба, що присутні на більшості кухонного та столового посуду і є унікальним маркером за яким найчастіше і розрізняють хронологічно різні горизонти. Також ми маємо значний набір способів декорування: канелюри, наліпні валики та виступи-шишечки, заглиблені лінії.

5.2. Орнаментация посуду у пізньому періоді.

Кераміка пізнього періоду існування культури загалом зберегла основні риси у типах та формах, однак оздоблення зазнало деяких змін за яким як вже згадувалося часто і розрізняють хронологічно різні горизонти на пам'ятках. Повністю зникають розчоси, що ними так пишно були вкриті вироби із ранніх пам'яток, натомість значного поширення набувають виступи-упори, що теж стають одним із маркерів притаманних саме пізнім пам'яткам.

Як і на пам'ятках попереднього періоду оздоблення представлене трьома основними групами: наліпним, заглибленим та канельованим.

Наліпний орнамент, як і на ранньому періоді представлений два основними прийомами оздоблення: наліпними ручками-упорами та дещо рідше наліпними валиками. Найбільше вони притаманні кухонним горщикам, а на окремих з них вони досить масивні. Зазвичай їх було дві або три на бочках виробів і вони не утворювали якоїсь комбінації (Рис. 30: 2-3, 5, 9; 31: 1-8, 32; 34: 2; 39: 3-4, 10; 56: 1-2; 61: 3-5; 62: 2, 4, 6; 63: 3, 4, 5; 65: 2-3; 66: 5, 7, 15, 17, 20, 31; 78: 14; 80: 1-2). Також на окремих виробах ми зустрічаємо подвійні виступи-упори (Рис. 63: 1, 6; 65: 1; 81: 1; 82: 4; 96: 1), однак вони зустрічаються набагато рідше. Цим видом оздоблення оснащувалися і столові вироби, найчастіше це амфори типу Вілланова. Із поселення Голігради походить фрагмент, що був оздоблений значною кількістю виступів-шишечок, що утворюють певну комбінацію, однак більше подібних зразків на інших поселеннях зафіксовано не було (Рис. 30: 4).

Наліпними валиками також оздоблювалися майже виключно кухонні вироби і цей вид орнаменту зустрічається рідше. Вони зустрічаються: звичайні округлі, із пальцевими вдавленнями (Рис. 30: 6-8; Рис. 31: 9; 32: 2; 63: 2, 5) та розчленовані (Рис. 63: 2, 5). Дуже рідко трапляються комбінації із двох валиків, що йдуть паралельно один одному (Рис. 76: 11; Рис. 86).

Загалом цей тип орнаменту трапляється на всій території поширення культури, однак наліпні валики все ж частіше притаманні молдавським пам'яткам ніж українським [157, С. 7-34; 149, С. 5-102; 101, С. 40-66; 146, С. 86-

99; 135, С. 291-316; 68, С. 49-59; 139, С. 88-105; 138, С. 100-113; 154, С. 110-148; 139, С. 1-143].

Заглиблений орнамент стає набагато рідшим на пізньому етапі, однак більш різноманітним. Як і на пам'ятках попереднього періоду він представлений орнаментом у вигляді коротких вертикальних надрізів, що розміщені паралельно у кілька рядів та утворюють комбінацію (Рис. 39:6). Також такий тип декору утворює і геометричні фігури по типу трикутників (Рис. 47: 2; Рис. 66: 2, 3). Новим явищем є заглиблений орнамент у вигляді розчленованого вінчика невеликими надрізами (Рис. 46: 2; Рис. 83: 4; Рис. 88: 1, 5; Рис. 90: 2).

Ще одним з цікавих оздоблень є кілька прикладів нового типу орнаментів: невеличких кіл (Рис. 66: 24) або півкіл (Рис. 66: 25), однак вони зустрічаються у одиничних екземплярах. S-подібний штамп теж зустрічаються рідко і виявлений на городищі Кривче-I (Рис. 66: 25; Рис. 70: 6). Типові частіше для столових горщиків.

Хоча видовий склад збільшився, цей вид прикрашання трапляється значно рідше, що може вказувати на поступове зникнення цього типу орнаменту на пізніх пам'ятках подібно до розчосів [157, С. 7-34; 149, С. 5-102; 101, С. 40-66; 146, С. 86-99; 135, С. 291-316; 68, С. 49-59; 139, С. 88-105; 138, С. 100-113; 154, С. 110-148; 139, С. 1-143].

Канелюри трапляються дуже часто на пам'ятках пізнього періоду та досить різноманітні за комбінаціями. На кераміці пізнього періоду окрім звичайних рядів горизонтальних (Рис. 60: 22; 82: 1-2, 10-11; 83: 2; Рис. 87; Рис. 92: 3-5; 93: 2), вертикальних (Рис. 66: 17, 28; 82: 11; 87; 91: 1-3; 92: 2-6; 93: 2) та косих (Рис. 66: 27, 29) канелюр, вони утворюють і деякі геометричні фігури по типу трикутника (Рис. 66: 30; 69: 2, 4) чи кола (Рис. 71: 2; Рис. 82: 5).

Вони є типовими переважно для столових виробів: амфор типу Вілланова, мисок, черпаків та глечиків [157, С. 7-34; 149, С. 5-102; 101, С. 40-66; 146, С. 86-99; 135, С. 291-316; 68, С. 49-59; 139, С. 88-105; 138, С. 100-113; 154, С. 110-148; 139, С. 1-143].

Комбінований орнамент теж зустрічається і на пізніх пам'ятках та представлений: поєднанням канелюрів із ручками-упорами та притаманні переважно амфорам типу Вілланова (Рис. 39: 12; 82: 1-2, 5). Порівняно із попереднім періодом цей тип орнаменту менш різноманітний та поширений [157, С. 7-34; 149, С. 5-102; 101, С. 40-66; 146, С. 86-99; 135, С. 291-316; 68, С. 49-59; 139, С. 88-105; 138, С. 100-113; 154, С. 110-148; 139, С. 1-143].

Отже, можна підсумувати, що орнаментация кераміки із пізніх пам'яток загалом зберегла риси попереднього періоду та представлена типами ж наліпними елементами, заглибленим орнаментом та канелюрами. Однак деякі зміни зазнало поширення окремих із них так наліпний у вигляді ручків-упор стає найпоширенішим та відмінною рисою виробів цього часу. Основний вид заглибленого орнаменту: розчоси зникає взагалі. Канелюри зберігаються свої риси, однак стають більш різноманітні та навіть утворюють нові геометричні комбінації, що не прослідковувалося раніше.

ВИСНОВКИ

Отже, метою нашого дослідження був аналіз керамічного посуду з пам'яток Гава-Голіградської культури північно-східного Прикарпаття та створення класифікації, що б могла стати універсальною для всього ареалу поширення, що і було виконано. Задля досягнення бажаної мети, перед нашим дослідженням було поставлено шість завдань, які теж були виконані у повному обсязі.

Задля створення нової класифікації необхідним є аналіз існуючих напрацювань у літературі, що і було нами зроблено. Враховуючи різну історію вивчення даної культури українська та молдавська історіографія розглядалися окремо у двох підрозділах.

Українська історіографія має значні напрацювання на тему керамічного посуду цієї культури, однак багато із них є фактично публікацією здобутого матеріалу і лише в окремих проводиться хоч якийсь аналіз та порівняльне дослідження. Із багатьох поселень керамічний матеріал є опублікований погано, або не опублікований взагалі. Навіть епонімічне поселення Голігради, що і дало назву групі пам'яток та культурі загалом на теренах України майже не опубліковане. Відзначимо і значний викривленість у кількості публікацій, що присвячені різним аспектам. Так золоті та бронзові речі та відповідно скарби викликають значне захоплення у дослідників, які звертають найбільшу увагу і відповідно і свої праці саме цій тематиці. Не меншої уваги було приділено різним питанням етногенезу, городищам та пластиці тоді як кераміка часто аналізувалася узагальнено. Навіть спеціалізованих праць, які б були присвячені виключно керамічним комплексам обмаль.

Молдавська історіографія попри значно коротший час досліджень цієї культури та меншу кількість публікацій значно багатша на праці, які б розкривали питання керамічного посуду. Дуже цінною є узагальнююча праця В. Лапушняна під назвою «Ранні фракійці X – початку IV ст. до н. е. в лісостеповій Молдові», що є мабуть на сьогодні єдиною вдалою узагальнюючою працею з питань Гава-Голіградської культури на території Молдови, як і мабуть всього

ареалу поширення культури, адже українська історіографія хоч і має деякі напрацювання, однак такого рівня праці на жаль бракує.

Джерельна база нашого дослідження складається з значного масиву даних, що включають у себе як публікації, що доповнені значною кількістю ілюстративного матеріалу та інформацією, що необхідна, так і керамічний матеріал, що знаходиться у музеях Борщева, Тернополя, Заліщик, Чернівців та с. Крилос. У ході дослідження було застосовано ряд як загальнонаукових (аналізу та синтезу, класифікації, статистичний) та спеціалізованих (хронологічний, порівняльно-історичний, джерелознавчий, типологічний) методів, що допомогли нам максимально детально вивчити тему та виконати поставленні перед нами завдання.

Враховуючи вже згадану тезу про значну диспропорцію у вивченні різних аспектів культури, ми провели аналітичне дослідження стану вивчення культури, де розглянули основні напрацювання та окремо виключно стан вивчення кераміки. Що ще раз підтвердило актуальність нашого дослідження в силу дуже малої кількості напрацювань саме з вивчення кераміки.

Перед початком безпосередніх досліджень та аналізу керамічних колекцій нами було проведене невеличке дослідження вже існуючих класифікацій та підходів, задля розуміння вже існуючих схем та поглядів і можливе певне запозичення ідей та підходів, які на нашу думку є вдалимими, що і було зроблено.

Подальше наше дослідження ми розділили на три частини, відповідно до трьох головних аспектів за якими характеризується кераміка: технологічний, морфологічний та стилістичний, які розглянули відповідно у третьому, четвертому та п'ятому розділах.

Питання технології виготовлення посуду розкрито найслабше та майже не розглядається у існуючій на сьогодні літературі. Єдині хто більш менш ґрунтовно торкнулися цієї тематики є Ігор Сवेशніков та В. Лапушнян. Нами було встановлено основні етапи формування, ліплення, випалення та декорування посуду. Розглянуто можливість існування спеціалізованих печей для випалення кераміки та досить слабкі на разі позиції цієї думки. Однак

подальша розробка цього питання із залученням експериментальної археології та міждисциплінарного підходу є необхідною.

Найбільш складним та багатограним є другий аспект, адже враховуючи значний ареал існування культури, типи та форми посуду є досить строкаті. Наголосимо, що у порівнянні із технологією виготовлення та орнаментациєю, морфологія розкрита та досліджена фактично найкраще. Ми маємо деяку кількість праць, які досить детально розглядають типологію посуду з окремих поселень, як от Магала, Городниця, Петрушани, Ганськ, Шолданешти та інші, так і спеціалізовані праці, що присвячені виключно цій проблематиці.

Як ми зазначали в ході дослідження, нами було прийнято рішення розділити весь виявлений на сьогодні керамічний матеріал на три групи: колекції із поселенських пам'яток, городищ та могильників та проаналізувати типологію та морфологію кераміки у кожній групі окремо та з урахуванням часу існування пам'яток із метою отримання даних, які можна застосувати в узагальненому порівнянні та встановленні найбільш типових типів посуду та форм. В підсумку дослідження ми отримали дані про керамічні комплекси із поселень, городищ та могильників та встановили деякі відмінності між ними, однак не критичні.

Що стосується орнаментів то опираючись на значну джерельну базу нами було встановлено типові способи орнаментациї та композиції, які ті виконують. Окрім цього було прослідковано динаміку змін, що присутня між ранніми та пізніми пам'ятками.

Підсумком усього нашого дослідження стала розробка власної класифікації для ареалу поширення Гава-Голіградської культури у північно-східному Прикарпатті, що були виділені у окремий додаток.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Артюх В. Археологічні роботи експедиції «Дністер» на Тернопільщині. *Археологія Тернопільщини*. Тернопіль: Джура, 2003. С. 251-262.
2. Археологія Української РСР. Том другий. Скіфо-сарматська та антична археологія. Київ: «Наукова думка», 1971. С. 24-28.
3. Бандрівський М. С. Гальштатські пам'ятки в околицях Урича. Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1991. Вип. 1. С. 14-16.
4. Бандрівський М. Етнокультурна ситуація на заході України у постгавський час: голіградська культура й пам'ятки латорицької групи (проблеми хронології й періодизації). Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 12. 2008. С. 127–161.
5. Бандрівський М. Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи – на початку доби раннього заліза. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 574 с.
6. Бандрівський М. Нові матеріали до археологічної карти заходу України пізнього періоду епохи бронзи – доби раннього заліза. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині*. 2023. Вип. 27. С.174-194.
7. Бандрівський М. Поселенські структури голіградської культури і основні критерії їх виділення в контексті проблеми протоурбанізаційних процесів у Верхньому Придністер'ї та Північно-Східних Карпатах в останній чверті II тис. до нар. Хр. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2013. Вип. 17. С. 73-110.
8. Бандрівський М. Питання функціонального призначення і семантичного значення окремих речей з Михалківських скарбів та спроба розподілу їх за комплектами. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 15. 2011. С. 109–146.
9. Бандрівський М. Пам'ятки середньодністровської (західноподільської) групи ранньозалізного віку в центральноевропейській

хронологічній шкалі та проблеми періодизації. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 14. 2010. С. 76–113.

10. Бандрівський М. Розкопки городища культури Гава-Голігради біля села Розгірче та розвідкові дослідження на Львівщині. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 2002. Том ССXLIV. Праці Археологічної комісії. С. 506-519

11. Бандрівський М., Білик М. Нові комплекси з кінською упряжжю початку доби Раннього заліза зі Середнього Подністер'я. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині*, 2021. Вип. 25. С. 241-248.

12. Бандрівський М., Білик М. Снітинський і лубенський «скарби» в контексті проблеми східних впливів Голіградської металеві індустрії. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 2016. Вип. 20. С. 325–348.

13. Бандрівський М., Добрянський В. Меч з Угрина біля Чорткова і проблема поширення пам'яток голіградської культури на півдні Тернопільщини. *Питання стародавньої та середньовічної історії*. Чернівці–Вижниця, 2011. Т. 2(32). С. 16–22.

14. Бандрівський М., Крушельницька Л., Білик М. Нововідкритий «скарб» з Базіївки в контексті визначення етнокультурної приналежності «скарбів» неділиського типу у Верхньому Подністров'ї. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2014. Вип. 18. С. 245–261.

15. Бандрівський М., Крушельницька Л. Золоті Михалківські скарби та їх доля. НАН України, Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича, ЛННБУ ім. В. Стефаніка. Львів: Ліга-Прес, 2012. 242 с.

16. Бандрівський М. Лариса Крушельницька: життя віддане науці. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 12. 2008. С. 11–15.

17. Баран В.Д., Зеленецька І.Б., Бобровська О.В. Дослідження багатощарового поселення Куропатники на Прикарпатті. *Археологічні відкриття в Україні*, 1991. с. 4.

18. Баран В.Д., Томенчук Б.П. Археологічні дослідження «Галичиної Могили». Археологічні відкриття в Україні, 1991. С. 5—6.
19. Боднар С., Боднар І. Юрій Малєєв: дослідник нашого минулого. Гомін віків. Заліщики, 2024. Випуск сьомий. С. 33-38.
20. Бронзові інструменти праці Гава-голіградської культури. URL: https://t.me/metaldetecting_ua/8954 (дата звернення: 24.11.2025).
21. Буда А. В., Дерех О. М. Оборонні споруди культури Гава-Голігради. Археологія і давня історія України, 2010, вип. 2. С. 118-122.
22. Гавінський А.М. Багатошарове поселення Середнє на Івано-Франківщині. Археологічні дослідження в Україні, 2010. С. 71—72.
23. Гава-голіградська культура. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D2%90%D0%B0%D0%B2%D0%B0-%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0 (дата звернення: 24.11.2025).
24. Данилейко В. Нові дані щодо с. Кривче та замку Контських у Борщівському районі. Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля». Збараж, 2017. №7. С. 71-80.
25. Данильчук Н. Значення керамічного матеріалу в дослідженні пам'яток культури Гава-Голігради. *Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих учених*. Зб. матер. II Всеукр. студ. наук.-практ. конф. з міжнар. участ. 10 квітня 2025. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2025. С. 27-31.
26. Данильчук Н. Кераміка Гава-Голіградської культури в експозиції Борщівського обласного краєзнавчого музею. Історична наука у XXI столітті: виклики та перспективи : програма II Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої пам'яті В. Брославського (Тернопіль, 23 жовтня 2025 р.). Тернопіль, 2025. с. 5.
27. Данильчук Н. Кераміка культури Гава-Голігради із поселення поблизу с. Кривче (урочище Кугутівка). Дні науки – 2025 в Державному

історико-культурному заповіднику «Межибіж» : археологія : програма III освітнього семінару молодих дослідників «Меджибіж археологічний: на порядку денному не лише лопата...» (Меджибіж, 28–29 листопада 2025 р.). Меджибіж, 2025. с. 6.

28. Данильчук Н. Орнамент кераміки Гава-Голіградської культури з городища Кривче-І. *Арте по факту*. Вип. 3. Тернопіль, 2025.

29. Данильчук Н. Стан вивчення кераміки Гава-Голіградської культури на території України. *Каразінські читання (історичні науки): Тез. доп. 78-ї Міжнар. наук. конф. (м. Харків, 25 квітня 2025 р.)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. С. 8-10.

30. Данильчук Н. Стан збереженості та перспективи дослідження городища культури Гава-Голігради Кривче І. *Матеріали 42-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Традиції та актуальні завдання краєзнавства в Україні (до 220-річчя заснування Каразінського університету)»*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. С. 21-24.

31. Два бронзові казани періоду Фракійського гальштату, 8-6 ст. до н.е. URL: https://t.me/metaldetecting_ua/1882 (дата звернення: 24.11. 2025).

32. Дерех О. Дослідження на багатошаровому поселенні Заліщики III. *Археологічні дослідження в Україні, 2012*. С. 321—322.

33. Добрянський В. Про археологічно-спелеологічне обстеження в с. Городок, що на Тернопільщині. *«Археологія & Фортифікація України»*. Збр. матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2014. С. 40-42.

34. Дубецький І. Археологічні пам'ятки села Зелений Гай Заліщицького району Тернопільської області. *Старожитності Верхнього Подністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Юрія Миколайовича Малєєва*. Київ: «Стилос», 2008. С. 39-43.

35. Дудар О. В. Матеріали до археологічної карти Борщівщини. *Археологія і давня історія України, 2010*, вип. 2. С. 41-42.

36. До ювілею Богдана Івановича Завітія. *Вісник Інституту археології*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2014. Вип. 9. С. 242-243.
37. Завітій Б. І. Антропоморфна пластика з городища Лисичники (за матеріалами досліджень 2009 та 2011 років). *Вісник Інституту археології*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2014. Вип. 9. С. 76–80.
38. Завітій Б. Городища ранньозалізного віку у Верхньому і Середньому Подністров'ї. *Вісник Інституту археології*. 2010. Вип. 6. 2011. С. 3-51.
39. Завітій Б. Дослідження городища Лисичники та його околиць у 2009 р. *Вісник Інституту археології*. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012. Вип. 7. С. 84–106.
40. Завітій Б. І. Дослідження городища Лисичники у 2011 р. *Вісник Інституту археології*. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2013. Вип. 8. С. 131–146.
41. Завітій Б. Дослідження Лошнівського городища ранньозалізного віку та його околиць у 2008 р. *Вісник інституту археології*, 2009. Вип. 4. С. 111-129.
42. Завітій Б. І. Зооморфна пластика з городища ранньозалізного віку Лисичники. *Вісник Інституту археології*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. Вип. 6. С. 124-139.
43. Завітій Б. Історія дослідження городищ ранньозалізного віку першої половини I тис. до н. е. у Верхньому та Середньому Подністров'ї. *Вісник Інституту археології*. 2010. Вип. 5. С. 39-60.
44. Завітій Б. Історія дослідження городищ ранньозалізного віку першої половини I тис. до н. е. у Верхньому та Середньому Подністров'ї. *Вісник Інституту археології*. 2010. Вип. 5. С. 39-60.
45. Завітій Б. Кераміка з городища Тудорів культури Гава-Голігради у фондах Львівського історичного музею. *Наукові записки. Львівський історичний музей*. Львів, 2017. Вип. 17. С. 52-60.
46. Завітій Б. І. Кераміка з городища Городниця культури Гава-Голігради у фондах ЛІМУ. *Наукові записки Львівського історичного музею*. 2013. Вип 16. С. 48–55.

47. Завітій Б.І. Обстеження пам'яток в околицях городища Кривче. Археологічні дослідження в Україні. Київ, 2012. С. 322—323.
48. Завітій Б. І. Оборонні укріплення культури Гава-Голігради за матеріалами городищ біля сіл Лошнева та Лисичників на Тернопільщині. Наукові записки Львівського історичного музею. 2012. Вип. 15. С. 3—23.
49. Завітій Б. Пам'ятки культури Гава-Голігради в околицях городища Тудорів (за матеріалами обстежень 2015 року). Пліснеські старожитності. Випуск 2. Львів : Растр-7, 2017. С. 193-205.
50. Завітій Б. І. Результати археологічних обстежень околиць городища ранньозалізного віку біля с. Кривче Борщівського району Тернопільської області у 2012 р. *Вісник Інституту археології*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2013. Вип. 8. С. 238–287.
51. Завітій Б. Топографія городищ Гава-Голіградської культури на території Верхнього та Середнього Подністров'я. *Наукові студії*. Львів, 2010. Вип. 3. С. 69–83.
52. Завітій Б. Юрій Малеев – дослідник городищ культури Гава-Голігради на теренах Галичини та Західного Поділля. *Наукові студії: Збірник наукових праць*. Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів-Винники: Вид-во «Апріорі», 2013. – Вип. 6. С. 98-103.
53. Ільків М. В. Нові знахідки епохи бронзи на Буковині. Археологія і давня історія України, 2010, вип. 2. С. 43-49.
54. Ільків М. В., Пивоваров С. В. Дослідження чернівецької філії ОАСУ. Археологічні дослідження в Україні, 2013. с. 271.
55. Ільків М. В., Пивоваров С. В. Розвідки в басейні р. Прут. Археологічні дослідження в Україні 2009 р. — Київ: ІА НАН України, 2010. С. 173-175.
56. Ільків М.В., Пивоваров С.В., Калініченко В.А. Розвідкові дослідження на території Чернівецької області. Археологічні дослідження в Україні, 2015. С. 214—215.

57. Ільків М. В., Пивоваров С. В., Михайлина Л. П., Калініченко В. А. Розвідкові дослідження в околицях Чернівців. Археологічні дослідження в Україні, 2016. С. 306—307.
58. Ільків М. Розвідки на поселенні пізньобронзового віку Мамаївці у Верхньому Попрутті. Вісник Рятівної археології. Вип. 1. Львів: «Астролябія», 2015. С. 220-236.
59. Ільків М. Знахідки кельтів у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 12. 2008. С. 375—386.
60. Ільчишин В. До питання про культурну атрибуцію шару ранньозалізного віку на городищі Теробовля І. *Волино-Подільські археологічні студії*. Луцьк, 2012. Вип. III. С. 206-212.
61. Кандиба О. Досліди на галицькому Поділлі в рр. 1928 та 1929. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Праці Історично-філософичної секції. Том CLIV. Львів, 1937. С. 1-14.
62. Кобаль Й. Бронзові казани Верхів'їв Дністра. Старожитності Верхнього Подністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Юрія Миколайовича Малєєва. Київ: «Стилос», 2008. С. 61-67.
63. Конопля В. Поселення культури Фракійського Гальштату Стара Сіль-І на Бойківщині. Львівський археологічний вісник. Львів, 1999. Вип. 1. С. 59-64.
64. Конопля В., Чайка Р. Бронзовий скарб культури Фракійського Гальштату з Яргорова. Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. 6. 2003. С. 173-181.
65. Крушельницька Л. Нові пам'ятки культури Гава-Голігради. *Пам'ятки Гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті*. Київ: Наукова думка, 1993. С. 56-122 .
66. Крушельницька Л. Пам'ятки солеваріння рубежу ранньої і середньої бронзи в північно-східних Карпатах. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 2002. Том CCXLIV. Праці Археологічної комісії. С. 140-154.

67. Крушельницька Л. Племена культури фракійського гальштату. Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу) Київ, 1974, С. 213-223.
68. Малєєв Ю., Конопля В. Багатошарове поселення Блищанка на р. Серет. VITA ANTIQUA. №1. Київ, 1999. С. 49-59.
69. Малєєв Ю. М., Конопля В. М. Бронзовий скарб культури фракійського гальштату з Яргорова. Тези народознавчої науково-практичної конференції, присвячній 160-річчю від дня народження Тиводара Легоцького. Мукачєво, 1990. С. 51-53.
70. Малєєв Ю. М. Гальштатські городища північно-східного Прикарпаття. Вісник Київського університету. Історичні науки. Вип. 20. Київ, 1978. С. 109-116.
71. Малєєв Ю. Дослідження передскіфського періоду Тернопілля Київським університетом. Археологія Тернопільщини. Тернопіль: Джура, 2003. С. 109-120.
72. Малєєв Ю. М. Охоронні розкопки на Тернопільщині. Археологія. №12. Київ, 1973. С. 102-104.
73. Малєєв Ю. М. Продовження розкопок на поселені Заліщики. Вісник Київського університету: Серія історія. Вип. 15. Київ, 1973. С. 88-91.
74. Малєєв Ю. М. Розвідки на півдні Тернопільщини. Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. Вип. 4. Київ, 1972. С. 386-387.
75. Малєєв Ю. М. Розкопки поселення в м. Заліщики. Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. Вип. 4. Київ, 1972. С. 98-101.
76. Малєєв Ю. М. Розкопки поселення голіградського типу в м. Заліщики на Дністрі. Вісник Київського університету: Серія історія. Вип. 13. Київ, 1971. С. 106-111.
77. Малєєв Ю.М. Розкопки жертовника на городищі Лисичники. Археологічні відкриття в Україні, 1991. С. 63—64.
78. Малєєв Ю. М., Томенчук Б. П. Гальштатські мечі з Івано-Франківського музею. Археологія. Київ, 1990. Вип. 3. С. 114-117.

79. Малєєв Ю. Скульптури жінок культури Гава-Голігради. *Carpatika – Карпатика*. Вип. 5. Старожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів. Ужгород, 1998. С. 97-108.
80. Малєєв Ю. Зооморфна пластика племен голіградської групи у Подністер'ї. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 11. 2007. С. 65–76.
81. Мацкевич Л., Артюх В., Сохацький М., Стецюк В. Археологічні дослідження у Подністров'ї. *Археологія Тернопільщини*. Тернопіль: Джура, 2003. С. 262-268.
82. Мацкевий Л., Кочкін І., Панахид Г. Підсумки та перспективи археологічних досліджень у с. Старуні. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 12. 2008. С. 242–266.
83. Могилів О., Нечитайло П. Археологічні розвідки на поселеннях раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї. *«Археологія & Фортифікація України»*. Збір. матер. VI Міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. С. 55-67.
84. Олійник В. Дослідження печери Луг у селі Винятинці на Тернопільщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 13. 2009. С. 299–300.
85. Олійник В.І. Дослідження Південно-Тернопільської експедиції. *Археологічні відкриття в Україні*, 1992. С. 106—107.
86. Олійник В. Робота Південно-Тернопільської експедиції. *Наукові записки: збірник Тернопільський краєзнавчий музей*. Тернопіль, 1993. С. 19-36.
87. Олійник В. І. Знахідка гальштатського меча в селі Синьків на Тернопільщині. *Археологія і давня історія України*, 2010, вип. 2. С. 69-70.
88. Олійник В., Дерех О. Рятівні дослідження багат шарового поселення Заліщики-III, в урочищі Ущилівка у м. Заліщики Тернопільської області у 2005 р. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2008. Вип. 11. С. 136–141.

89. Павлів Д. Нові знахідки зброї ранньогальштатського часу з Прикарпаття. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 15. 2011. С. 385–391.
90. Павлів Д. Про один тип браслетів ранньогальштатського часу з України. *Studia archaeologica*. Львів, 1993. – № 1. С. 32-35.
91. Павлів Д. Скарб із с. Руда та деякі аспекти культової практики у гальштатський період на заході України. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2005. Вип. 9. С. 257-272.
92. Пастернак Я. Археологія України: Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1961. 783 с.
93. Пастернак Я. Коротка археологія західно-українських земель. Львів: Видання «Богословії», 1932. 95 с.
94. Пастернак Я. Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за 1928 р. Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Філологічної та історично-філософичної секції. Том СL. Львів, 1929. С. 229-242.
95. Пастернак Я. Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933-1936 р. Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософичної секції. Том СLIV. Львів, 1937. С.241-268.
96. Петровський О. Археологічні пам'ятки епохи бронзи та раннього залізного часу на території Борщівського району (спроба каталогізації). Літопис Борщівщини. Борщів, 1993. Випуск 2. С. 8-14.
97. Петриченко В. Археологічні розвідки на півдні Борщівщини. Літопис Борщівщини. Борщів, 2001. Випуск 10. С. 12-16.
98. Пивоваров С.В., Ільків М.В. Дослідження на території Чернівецької обл. у 2010—2011 рр. Археологічні дослідження в Україні, 2011, С. 476—477.
99. Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, Том СXLIX: Праці Історично-філософичної секції. Львів, 1928. С. 9-30.

100. Ротар О. Археологічні пам'ятки села Лисичники на Тернопільщині: історія досліджень. *Гомін віків*. Заліщики, 2020. Випуск п'ятий. С. 8-11.
101. Свешніков І. К. Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині. 1964. Випуск 5. С. 40-66.
102. Свешніков І. К. Поселення ранньоскіфського часу біля с. Сухостав, Тернопільської області. *Археологія*, 1957, вип. XI. С. 106-114.
103. Ситник О., Левчук М. Матеріали до археологічної карти Борщівщини (результати досліджень 1988 р.). *Літопис Борщівщини*. Борщів, 1994. Випуск 5. С. 3–10.
104. Сілаєв О., Назар І., Білас Н., Конопля В. Нові відкриття на Львівщині. *Археологічні дослідження в Україні*, 2015. С. 103-104.
105. Сілаєв О., Назар І., Конопля В. Розвідки та дослідження на Львівщині. *Археологічні дослідження в Україні*, 2016. С. 139-141.
106. Смішко М. Верхньодністрянська розвідова експедиція 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР. Том I*. Київ: Видавництво АН Української РСР, 1949. С. 254—256.
107. Сулик Р., Бандрівський М. Гальштатські городища поблизу сіл Розгірче і Кульчиці на Передкарпатті. Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. Київ: Наукова Думка, 1993. С.134-142.
108. Скарб фракійських браслетів з орнаментом та бронзова сокира-чекан. URL: https://t.me/metaldetecting_ua/10160 (дата звернення: 24.11.2025).
109. Сохацький М. Археологічні розвідки в Борщівському районі. *Наукові записки: збірник Тернопільський краєзнавчий музей*. Тернопіль, 1993. С. 36-
110. Сохацький М. Археологічний комплекс Більче-Золоте. *Літопис Борщівщини*. Борщів, 1993. Випуск 2. С. 4-8.
111. Сохацький М. Археологічний комплекс Більче-Золоте. *Літопис Борщівщини*. Борщів, 1993. Випуск 2. С. 4-8.

112. Сохацький М. З історії археологічних досліджень на Борщівщині. *Літопис Борщівщини*. Борщів, 1992. Випуск 1. С. 4-10.
113. Сохацький М. Золоті скарби села Михалкова. *Літопис Борщівщини*. Борщів, 1994. Випуск 5. С. 10-14.
114. Строць Б.С. Дослідження ДП ОАСУ «Подільська Археологія» Археологічні дослідження в Україні, 2010. с. 318
115. Строць Б.С. Дослідження ДП ОАСУ «Подільська археологія». Археологічні дослідження в Україні, 2011, С. 423—424.
116. Строць Б. Дослідження ДП «ОАСУ Подільська археологія». Археологічні дослідження в Україні, 2013. с. 236
117. Строць Б.С. Дослідження на Поділлі у 2009 . Археологічні дослідження в Україні, 2009. С. 387-388
118. Строць Б.С. Дослідження на території Тернопільщини. Археологічні дослідження в Україні, 2012. С. 325—326.
119. Ткачук Т., Фіголь А., Креховецький І. Дослідження оборонного валу у с. Крилос. Археологія & Фортифікація : наук. збірник. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., 2025. Випуск 2. С. 58-65.
120. Ткачук Т., Креховецький І., Фіголь А. Археологічні розвідки відділу археології у 2015-2017 рр. Галич і Галицька земля: матеріали наук.-практич. конф., м. Галич, 25 жовтня 2018 р. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2018. С. 67-
121. Тимощук Б.О. Розвідка в басейні р. Пруту. Археологічні пам'ятки УРСР. Том III. Київ: Видавництво АН Української РСР, 1952. С. 409—416.
122. Тимощук Б.О. Розвідки Чернівецького історико-краєзнавчого музею в 1947 р. Археологічні пам'ятки УРСР. Том IV. Київ: Видавництво АН Української РСР, 1952. С. 177—178.
123. Томенчук Б.П., Мельничук О.Л. Археологічні дослідження давнього Галича у 2003—2005 рр. *Археологічні дослідження в Україні*, 2006. С. 365—368.
124. Филипчук М.А., Филипчук А.М. Короткі підсумки обстежень археологічних пам'яток на території Львівської області. Археологічні дослідження в Україні, 2014, с. 135

125. Фракійський меч Гава - Голіградська культура, 2 тисячоліття до нашої ери. URL: https://t.me/metaldetecting_ua/10890 (дата звернення: 24.11.2025).
126. Чорний А., Сало Б., Назар І. Обстеження басейну р. Солокія на Львівщині. *Археологічні дослідження в Україні*, 2012. С. 239-240
127. Шманько. О.В. Розвідки у південній частині Чернівецької обл. *Археологічні дослідження в Україні*, 2009. С. 475-476.
128. Шнайдер А. Борщівський повіт у Галичині з його доісторичного та середньовічної старовиною. *Літопис Борщівщини*. Борщів, 1995. Випуск 7. С. 84-99.
129. Шніцар М.Г., Шніцар Ю.А. Розвідки в Городоцькому р-ні Львівської обл. *Археологічні дослідження в Україні*, 2012. с. 240.
130. Ягодинська М., Строцень М., Ільчишин В., Дерех О. Нові дослідження багатошарового поселення Заліщики III в урочищі Ушилівка в м. Заліщики у 2009-2010 роках. *Гомін віків*. Заліщики, 2011. Випуск другий. С. 3-7.
131. Баран В.Д., Зеленецкая И.Б., Бобровская О.В. Раскопки поселений на Прикарпатье. *Археологічні відкриття в Україні*, 1990. С. 3—4.
132. Власенко И. Г. Новые археологические памятники в Молдавии. *Археологические исследования в Молдавии в 1981*. Кишинев: "Штиинца", 1985. С. 198-208.
133. Дергачев В. А. Новые находки металлических предметов эпохи поздней бронзы на территории Молдавии. *Археологические исследования в Молдавии в 1977-1978 гг*. Кишинев: "Штиинца", 1982. С. 129-137.
134. Древняя культура Молдавии. Кишинев: "Штиинца", 1974. С. 11-26.
135. Крушельницкая Л. И. Могильник конца бронзового века в Сопоте. *Slovenska Archeologia*, 1979. Rocnik XXVII. Cislo 2. С. 291-316.
136. Крушельницкая Л. И., Малеев Ю. Н. Племена культуры фракийского гальштата (Гава-Голиграды). *Археология Прикарпатье, Волыни и Закарпатье (энеолит, бронза и раннее железо)*. Киев: Наук. думка, 1990. С. 123-132.

137. Лапушнян В. Л. Исследование могильника у с. Селиште. Археологические Исследования в Молдавии В 1970-1971 гг. Кишинев: Издательство "Штиинца", 1973. С. 100-113.

138. Лапушнян В. Л. Исследование могильника у с. Селиште. Археологические Исследования в Молдавии В 1970-1971 гг. Кишинев: Издательство "Штиинца", 1973. С. 100-113.

139. Лапушнян В. Л. Ранние фракийці X - начала IV в. до н. е. у лесостепной Молдавии. Кишинев, 1979. 143 с.

140. Ларина О. В., Постикэ Г. И. Археологические памятники у с. Бурсучены. Археологические Исследования в Молдавии в 1985 г. Кишинев: Издательство "Штиинца", 1990. С. 256-267.

141. Левицкий О. Бронзовые изделия раннегальштатской культуры с каннелированной керамикой Восточно-Карпатского региона (К вопросу о связях). *Revista Arheologică*, nr. 1, 1993, Chişinău. S. 54-82.

142. Левицкий О. Г. Керамический комплекс раннегальштатского поселения Петрушаны. Археологические Исследования в Молдавии в 1985 г. Кишинев: Издательство "Штиинца", 1990. С. 107-120.

143. Левицкий О. Г. Курган у с. Бранешты и некоторые вопросы погребального обряда раннегальштатской культуры лесостепной Молдавии. Археологические Исследования в Молдавии в 1984 г. Кишинев: Издательство "Штиинца", 1989. С. 137-139.

144. Левицкий О. Г. Поселение Раннего железного века у с. Тринка. Археологические Исследования в Молдавии в 1982 г. Кишинев: "Штиинца", 1986. С. 54-71.

145. Малеев Ю. Н. Гальштатские городища в Западной Подолии и Прикарпатье. Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. Киев, 1987. С. 86-99.

146. Малеев Ю. Гальштатская пластика Верхнего Поднестровья. *Zbornik filozofickej fakulty university Komenskeho. Historica. Rocnik XXXIX-XL. Bratislava. 1989. S. 77-92.*

147. Малеев Ю. Н. Литейные формы с поселения Мышковичи в Поднестровье. *Енеолит и бронзовый век Украины: исследования и материалы*. Киев: «Наукова думка», 1976, С. 232-240.

148. Мелюкова А. И. О датировке и соотношении памятников начала железного века в лесостепной Молдавии. *Советская археология*. Москва: «Наука», 1972. №1. С. 57-72.

149. Мелюкова А. И. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья. *Материалы и исследования по археологии СРСР*. 1958. № 64. С. 5–102.

150. Могилев А. К археологической карте Северной Буковины Раннего железного века. *Revista Arheologica. Serie noua*. Vol. V. Nr. 1. Chisinau, 2010. С. 98-130.

151. Никулицэ И. Т. Гальштатское поселение в Хенском микрорайоне. *Археологические Исследования в Молдавии В 1974-1976*. Кишинев: Издательство "Штиинца", 1981. С. 71-89.

152. Никулицэ И., Заночи А., Матвеев С., Ничик А. Фракийские памятники Сахарнянской зоны Центральных Кодр Молдовы. *Старожитності Верхнього Подністров'я. Юбілейний збірник на честь 60-річчя Юрія Миколайовича Малеева*. Київ: Стилос, 2008. С. 128-134

153. Рафалович И. А., Лапушнян В. Л. Могильники и раннеславянское городище у с. Селиште. *Археологические Исследования в Молдавии В 1973*. Кишинев: Издательство "Штиинца", 1974. С. 104-140.

154. Рафалович И. А., Лапушнян В. Л. Работы Реутской археологической экспедиции. *Археологические Исследования в Молдавии в 1972*. Кишинев: Издательство "Штиинца", 1974. С. 110-148.

155. Смирнова Г. И. Гавско-голиградский круг памятников Восточно-Карпатского бассейна. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 1976. №17. С. 18-34.

156. Смирнова Г. И. Поселение культуры фракийского гальштата на Буковине. Краткие сообщения Института археологии УССР, 1957, вып. 7. С. 58-59.
157. Смирнова Г. И. Поселение Магала- пам'ятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII-серед. VII в. до н. е.). Материали и исследования по археологии СССР, №150. Древние фракийці в Северном Причерноморье. Москва, 1969. С. 7-34.
158. Смирнова Г. И. Поселение позднебронзового века и раннего железа возле с. Магала Черновицкой области. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*, 1957. Вып. 70. С. 99-107.
159. Смирнова Г. И. Раннеголиградский комплекс Магалы. *Краткие сообщения института Археологии*, 1965. Вып. 105. С. 109-118.
160. Nadaczek K. Złote skarby Michałkowskie. Lwów, 1904. 30 s.
161. Kopernicki J. Poszukiwanie archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem. Zbior wiadomosci do antropologii krajowej. 1878. T. 2. S. 19-72.
162. Maleev J. N. Trackie grodziska okresu halsztackiego na polnocno-wschodnim Podkarpaciu. Acta Archaeologica Carpathika. T. XXVII. Krakow, 1988. S. 95-116.
163. Levitski O. Considerații asupra monumentelor funerare din perioada Hallstattiană târzie de pe teritoriul Moldove (Late Hallstatt Burial on the Territory of Moldova). *Revista Arheologică*, 1998. S. 28-59.
164. Przybysławski W. Dwa złote skarby w Michałkowie. *Teka konserwatorska*. Lwów, 1900. S. 31-43.